

PATRİK II. FOTİOS DÖNEMİNDE İSTANBUL RUM/ORTODOKS PATRİKHANESİ VE HRİSTİYAN BİRLİĞİNE YÖNELİK FAALİYETLER (1929-1935)

İSTANBUL RUM/ORTHODOX PATRIARCHATE DURING THE REIGN OF PATRIARCH PHOTIOS II AND THE ACTIVITIES OF THE CHRISTIAN UNION (1929-1935)

ESRA BAŞ*

ÖZ

Lozan Barış Konferansı'nda ülke dışına çıkartılması düşünülen İstanbul Rum Patrikhanesinin Yunanistan'ın çabaları sonucunda yalnızca dini işlerle ilgilenecek bir kurum olarak kalmasına karar verilmişti. Aralık 1929'da Patrik seçilen Fotios, Türk hükümeti ile iyi ilişkiler tesis edeceğini beyan etmişti. Fotios Türk kanunlarına riayet edeceğini söylemesine rağmen Patrikhaneyi tüm Hristiyan kiliselerle birleştirmeye yönelik faaliyetlerde bulunmuştu. Lozan'a aykırı olarak görülen bu faaliyetler özellikle Türk basını tarafından eleştirilmiştir. Fotios'un, Patrik unvanını kullanması konusunda dahi tartışmaların yaşandığı bu dönemde Patrikhanenin çalışmaları Türk-Yunan ilişkileri ile de bağlantılı olarak sürdürülmüştü. 1921'de kurulan Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin mevcudiyeti Patrikhanenin gücünü olumsuz yönde etkilemesine rağmen Hristiyan birliğinin oluşturulmasında Anglikan Kilisesi ile ilişkiler önemli bir yer tutmuştu. Yunanistan'da muhalif basının ve bazı Bulgar gazetelerinin Patrikhanenin İstanbul'da kalmasıyla eski ihtişamını kaybettiği iddiaları Patrikhanenin başka bir yere taşınmasını da gündeme getirmişti. Patrikhane'nin Aynaroz'a taşınmasını isteyenlere karşılık hem Patrikhane yetkilileri hem de Yunanistan böyle bir girişimin olmadığını belirtmişlerdi. Lozan Konferansında gündeme gelen ve şiddetle karşı çıkan taşınma meselesi Fotios'un patrikliğinin son döneminde belirli gruplar tarafından dile getirilmiş olsa da önemliydi. Patrikhanenin hem Türk-Yunan ilişkilerinden hem de uluslararası politikadan bağımsız düşünüleceğinin göstergesi idi.

Anahtar Kelimeler: Anglikan, Fotios, Hristiyan Birliği, Ortodoks, Patrikhane.

ABSTRACT

It was decided that the Greek Patriarchate of Istanbul, which was considered to be taken out of the country at the Lausanne Peace Conference, would remain as an institution that would only deal with religious affairs as a result of the efforts of Greece. Fotios, who was elected Patriarch in December 1929, declared that he would establish good relations with the Turkish government. Although Photios said that he would comply with Turkish laws, he carried out activities to unite the Patriarchate with all Christian churches. These activities, which were seen as contrary to Lausanne, were especially criticized by the Turkish press. In this period, while even the use of the title of Patriarch by Photios was discussed, the work of the Patriarchate continued regarding Turkish-Greek relations. Although the existence of the Turkish Orthodox Patriarchate, which was established in 1921, negatively affected the power of the Patriarchate, the relations of the Patriarchate with the Anglican church had an important place in the formation of Christian unity. According to the claims of the opposition in Greece and some Bulgarian newspapers that the Patriarchate lost its former glory after staying in Istanbul came to the fore to move the Patriarchate to another place. Both the Patriarchate officials and Greece informed those who wanted the Patriarchate to be moved to Aynaroz. This issue, which came to the agenda at the Lausanne Conference and was fiercely opposed, was important even though it was voiced by some groups in the last period of Photios' patriarchate. It was an indication that the Patriarchate was not independent for both Turkish-Greek relations and international politics.

Keywords: Anglican, Christian Union, Orthodox, Patriarchate, Photios.

* İstanbul Üniversitesi, esrabas00915@gmail.com, ORCID: [0000-0001-5553-936X](https://orcid.org/0000-0001-5553-936X).

Extended Abstract

The Istanbul Rum Patriarchate is a religious institution that is under Turkish rule since the 15th century. The Patriarchate, which represented the Orthodox under the name of "Rum Milleti" in the Ottoman Empire, had a different status in the Republican period. At the Lausanne Conference, it was verbally accepted that he would only deal with religious affairs, and the process of being the leader of the Orthodox in religious and worldly terms, which lasted for centuries, came to end. However, countries that adopted the Orthodox Christian sect, especially Greece, did not accept this and tried to remove the Patriarchate from its authority as "ecumenical". The Photios period between 1929 and 1935, which constitutes the scope of the study, covers the years in which the Patriarchate underwent a transformation in terms of its ecumenical claim. Because no attempt was allowed that could lead to an ecumenical interpretation of the Patriarchate between 1923-1929. However, Patriarch Photios tried to raise the claim that the Patriarchate was ecumenical. In addition to ecumenical claims, attempts were made to unite all Christian churches, not just Orthodox churches. These studies were carried out under the leadership of the Anglican Church and the Rum Patriarchate was also included in this process. This study, includes efforts to strengthen the relations of the Patriarchate with all Christian churches during the period of Fotios. On the other hand, the purpose of choosing this study is to focus on Photios, which is briefly mentioned in the studies on the patriarchate. This study claims to provide a better understanding of the process of this breaking period of the Patriarchate in the post-Lausanne period, the claims of ecumenism and the relations with the Christian churches that continue until today. This study examines that the effect of the positive course of bilateral relations on the Patriarchate after the settlement of the exchange issue between Greece and Turkey in 1930.

As mentioned above, these activities which were seen as contrary to Lausanne, were especially criticized by the Turkish press. The Turkish-Greek conflict, which continued until 1930 due to the population exchange, was resolved and after that, the Patriarchate started to work to increase its power. Photios wanted to hold a panorthodox meeting in Istanbul in 1930 to improve relations with the Orthodox churches and to solve the existing problems, but the government did not allow it. Thereupon, a panorthodox meeting was held in Holy Mountain (Aynaroz). Although the spiritual leaders were named abbots instead of patriarchs after Lausanne until 1930, Photios holding this conference is one of the indications that he used the title of patriarch.

Problems were experienced in some Orthodox churches during the Photios period. Italy's attempted to make an independent church by separating the Dodecanese church from the Patriarchate were prevented, some problems from the past with the Russian church continued and tensions arose from some Russian clergy. In addition, the existence of the Turkish Orthodox Patriarchate, which was established in 1921, negatively affected the power of the Patriarchate and there was a power struggle between the leader of the Turkish Orthodox Patriarchate, Papa Eftim and the Rum Patriarchate. Despite the problems with the Orthodox churches, relations with the Anglican Church played an important role in the creation of Christian unity. Greek opposition press and some Bulgarian newspapers brought forward the claims that the Patriarchate lost its former glory after staying in Istanbul and demanded that the Patriarchate be moved to another place. Both the Patriarchate officials and Greece said that an issue such as the transfer of the Patriarchate to Holy Mountain (Aynaroz) is not on the agenda. The deportation issue, which came to the agenda at the Lausanne Conference and was fiercely opposed, was important even though it was voiced by some groups in the last period of Photios' patriarchate. It shows that the Patriarchate could not be considered independent of both Turkish-Greek relations and international politics. Despite this, the Photios period attention as a period that shows the change experienced by the Patriarchate after Lausanne. This should be emphasized that Patriarchate tried to regulate its relations with not only Orthodox church but also all Christian churches.

Giriş

İstanbul Rum Patrikhanesi 15. yüzyıla kadar çeşitli girişimlere rağmen ekümenik Patrikhane statüsüne ulaşamamış, bir devlet kilisesi şeklinde varlığını devam ettirmiştir. Kilise, 1453'te Bizans'ın yıkılışıyla birlikte Türklerin hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı Devleti bünyesinde "Rum Milleti" olarak ifade edilen Ortodoksları temsil etmiştir. Patrikhane, Cumhuriyet döneminde ise farklı bir statüye sahip olmuştur. Lozan Konferansı'nda yalnızca dini işlerle alâkadar olması konusunda şifahen anlaşılmalı ve yüzyıllarca süren dini ve dünyevi yönden Ortodoksların lideri olması süreci de sonlandırılmıştır. Fakat başta Yunanistan olmak üzere Ortodoks Hristiyan mezhebini benimseyen ülkeler bunu kabul etmemiş ve Patrikhaneyi "ekümenik" sıfatıyla yetkilerinin dışına çıkarmaya çalışmışlardır. Çalışmanın kapsamı olan 1929-1935 yılları arasındaki Fotios dönemi, Patrikhanenin ekümeniklik iddiası konusunda bir dönüşüm yaşadığı yıllardır. Çünkü 1923-1929 arasında Patrikhanenin ekümenik olarak yorumlanmasına sebep olabilecek herhangi bir girişime izin verilmemiştir. Fakat Patrik Fotios ile Patrikhanenin yeniden var olma ve ekümenik iddiasını gündeme getirme çabaları gözlemlenmiştir. Ekümeniklik iddialarının yanında yalnızca Ortodoks kiliseler değil, tüm Hristiyan kiliselerinin birleştirilmesi yönünde çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmalar Anglikan Kilisesi öncülüğünde yürütülmüş ve Rum Patrikhanesi bu sürece dâhil edilmiştir. Fotios döneminde Patrikhanenin tüm Hristiyan kiliseler ile ilişkilerini güçlendirme çabasının yer aldığı bu çalışma, Patrikhane ile ilgili çalışmalarda Fotios döneminden oldukça kısa bahsedilmesi ve bu durumun vurgulanmamasından dolayı yapılmıştır. Bu çalışma Lozan'dan sonraki süreçte Patrikhane'nin yaşadığı bu kırılma dönemi ile günümüze kadar devam eden ekümeniklik iddiaları ve Hristiyan kiliseler ile ilişkiler konusundaki sürecin daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacaktır. Yunanistan ile Türkiye arasındaki mübadele meselesinin 1930'da halledilmesiyle birlikte ikili ilişkilerin olumlu seyir takip etmesinin Patrikhane üzerinde nasıl bir etki yarattığı da bu çalışmada irdelenen bir konu olmuştur. Çalışmada büyük oranda konuyla ilgili Türk basınına yansıyan haberler kullanılmış, bazı Yunanca gazetelerden haberler de çalışmaya eklenmiştir. Türk basınında yer alan bazı haberlerin kaynağı olarak atıf yapılan Yunanca gazetelerin nüshalarına ulaşılamadığı için Türkçe gazetede verildiği şekliyle ele alınmıştır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivindeki başpapazlık meselesi, panortodoks konferansı ve Anglikan kilisesi ile ilgili belgelerden yararlanılmıştır. Aynı zamanda Türk Diplomatik Arşivindeki İngiltere dosyasında yer alan Anglikan Kilisesi ile Patrikhane ilişkilerine yönelik belgeler kullanılmıştır.

1. Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Patrikhane'nin Statüsü

"Evrensel" anlamına gelen ekümenik kelimesi Hristiyan dünyasında kendisine büyük yer edinmiş bir terimdir. Tarihi sürece bakıldığında "Ekümenik Patrikhane" statüsüne haiz patrikhaneler mevcuttur. Hangi Patrikhanelerin ekümen olduklarına Hristiyan dünyası için oldukça önemli bir yer tutan konsillerde karar verilmişti. Hristiyanların akdettiği ve ilki 325 yılında toplanan yedi adet konsil vardır. Bunlar; 325 İznik, 381 İstanbul, 431 Efes, 451 Kadıköy, 553 İstanbul, 680-681 İstanbul ve 786 İznik Konsilleridir. 325 yılında gerçekleştirilen ilk Ekümenik konsil olan İznik Konsili'nde Roma, Antakya ve İskenderiye olmak üzere üç Patrikhane ekümenik olarak belirlenmişti. O tarihte İstanbul Kilisesi ise yalnızca Ereğli Metropolitliğine bağlı bir piskoposluk idi. İstanbul'un dini bir merkez olmamasına rağmen siyasi merkez oluşu İmparatorluk için bir problem teşkil etmişti. Şehrin dini otoritesini artırmak amacıyla 381 yılında imparator öncülüğünde 1. İstanbul Konsili adı verilen konsil toplandı. Bu konsilde İstanbul Kilisesi piskoposluktan çıkarılıp Patriklik statüsüne yükseltildi. 395'te Roma'nın Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılması ve Doğu Roma'nın başkentinin İstanbul olması ile İstanbul'un dini merkezlerden olup olmadığı tekrar gündeme geldi. 431 tarihli Efes Konsili'nde İstanbul Patrikliği reddedilerek piskoposluk olduğu ve yalnızca 3 adet ekümenik patrikhane (Antakya, Roma, İskenderiye) olduğu vurgulanmıştı. 451 tarihli Kadıköy Konsili'nde ise imparatorun çabaları sonucunda konsil metninde yer alması da dolaylı olarak Ekümenik İstanbul Patrikliği olarak nitelendirilmişti. Fakat 508 yılında toplanan bir konsille İstanbul Patrikhanesinin ekümenikliği reddedilmişti.¹ Patrikhane Bizans'ın yıkıldığı tarihe kadar milli bir devlet kilisesi halini aldı. 1453 yılında İstanbul'un fethi ile Kilise de Osmanlı Devleti egemenliğine girdi. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul Kilisesini Patrikhane statüsüne getirdi ve Patriği tüm Ortodoksların ruhani ve sivil otoritesi konumuna yükseltti Fatih, Patrikhane'nin gücünü artıran kararlar ve uygulamalarla Katolik Kilisesi'nin karşısına büyük bir güç olarak Ortodoksluğu koymuş ve her iki kilisenin birlikte hareket etmesini engellemişti.² 15.yy'dan 20.yy'a kadar Patrikhane Osmanlı egemenliğinde Ortodoksluğun temsilcisi olarak

¹ Emruhan Yalçın, *Atatürk Türkiye'sinde Ekümenik Ortodoks Patrikhanesi ve Bizans Projesi*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2008, 301-306.

² Ramazan Erhan Güllü, *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017, 23-24.

varlığını devam ettirmiş ve “Rum Milleti” adı altındaki Hristiyan Ortodoksların hem dini merkezi olmuş hem de Ortodoksların devletle ilişkilerini yürütmüştü.³

2. Lozan Barış Konferansı’nda Patrikhane Konusunun Görüşülmesi

1919-1922 yılları arasında devam eden savaşın sonucunda Türk Milli Mücadelesinin askeri safhası başarıyla tamamlandı ve Lozan Barış Konferansı ile diplomatik safhaya geçildi. Mütareke ve Milli Mücadele döneminde Patrikhane, devlet aleyhindeki faaliyetleri ile ayrılıkçı politikalar yürütmüştü. Bu nedenle Lozan Konferansı’nda Türk heyeti Patrikhaneye karşı olumsuz bir tutum sergiledi ve Osmanlı Devleti dönemine benzer faaliyetlere girişmesi engellenmek istendi. Lozan’a giden Türk heyetine konferansta nasıl bir yol izleyeceklerini gösteren bir talimatname verilmişti. Bu talimatnamede Patrikhane ile ilgili herhangi bir madde yer almamıştı.⁴ Konferansta azınlıklar konusu çerçevesinde gündeme gelen Patrikhane meselesi delegeler arasında gerilimin yükselmesine sebep olan meselelerden biriydi. 1921 yılında Patrik seçilen Meletios’un devlet aleyhindeki politikaları Patrik ve Patrikhane üzerinde olumsuz bir hava yaratmıştı. Patrik Meletios, konferansın başlarında Patrikhane için öne sürülecek olumsuz görüşler sebebiyle en büyük destekçisi olan Venizelos ile irtibata geçti. Meletios, patrikliğe geliş sürecinde Venizelosçuların desteğini almış, Atina Hükümeti ise Meletios’u desteklememesine rağmen bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştı.⁵ Bu nedenle Meletios, konferansta Venizelos’un kendisini destekleyeceğini düşünmekteydi. Türk Heyeti Konferansın hemen başlarında görüşülen mübadele meselesi ile ilgili İstanbul’daki Rumların mübadeleye dâhil edilmemesini kabul etti. Fakat Patrikhane’nin İstanbul’dan çıkarılmasını istedi. Yunan heyeti ise Türk heyetine karşı tezler sundu.⁶ Konferansta konuyla ilgili tartışmalar devam ederken Mustafa Kemal Paşa da Patrikhane konusundaki görüşlerini açıkladı. Patrikhane için “ara bozucu ve hıyanet ocağı” diyen Mustafa Kemal Paşa bu kurumun ait olduğu yerin Yunanistan olduğunu söyledi.⁷ Patrikhane’nin İstanbul’dan çıkarılarak Aynaroz’a taşınması talebinde bulunan Türk heyeti karşısında Venizelos, Patrikhane’nin İstanbul’da kalması sadece Patrik Meletios’un istifa ettirilerek sorunun çözülebileceğini iddia etti. Çünkü Venizelos’a göre bu konunun gündeme gelmesinin temel nedeni Meletios’un faaliyetleri idi. Konferansta Türk ve Yunan heyetlerinin talepleri görüşüldü ve Patrikhanenin yalnızca dini işlerle ilgilenecek bir kurum olarak İstanbul’da kalması konusunda şifahen uzlaşma sağlandı. Fakat konuyla ilgili anlaşma metninde herhangi bir maddeye yer verilmedi.⁸ Lozan Antlaşması metnine Patrikhane ile ilgili madde eklenmemiş oluşu bu kurumun eskisi gibi siyasi faaliyetlerle uğraşması halinde önlem almayı zorlaştıracığı iddiasıyla Meclis’te eleştirildi. Rıza Nur eleştirilere karşı Patrikhane’nin Aynaroz’a taşınması durumunda Türkiye aleyhinde çalışması ihtimaline karşın dünyevî yetkilerinden arındırılmış bir şekilde İstanbul’da bırakılmasıyla Patrikhanenin aciz bir durumda kaldığını söylemişti. Aynı zamanda Patrikhanenin İstanbul’da kalmasının Türkiye için daha yararlı olduğunu eklemişti. Çünkü Patrikhane ülke dışına çıkarılırsa Türkiye aleyhinde çalışabilirdi. Ancak İstanbul’da bırakılmasıyla kontrol edilebileceğini düşünmekteydi.⁹ Konuyla ilgili anlaşma metnine madde eklenmemesi bu meselenin Türk-Yunan ilişkilerinde bir problem sahası olarak devam etmesine neden olacaktı.

3. Patrik II. Fotios Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi

3.1. Fotios’un Patrik Seçilmesi

Lozan Konferansı’nın ardından Patrik Meletios’un görevden uzaklaştırılması üzerine Kadıköy Metropoliti Grigorios Patrik seçildi. Grigorios’un 16 Kasım 1924’teki vefatına kadar süren patriklik sürecinde mübadele ile ilgili sorunlar gündemi meşgul etmişti. Grigorios’tan sonra Terkos Metropoliti Konstantinos Patrik seçildi. Fakat mübadil olduğu gerekçesiyle sınır dışı edildi.¹⁰ Boş kalan Patriklik makamına 13 Haziran 1925’te Nikea Metropoliti Vasilios getirildi. Vasilios Patriklik sürecinde Ortodoks birliği yönünde girişimlerde bulunmasına

³ Osmanlı’da Rum Milleti’nin idaresi için bkz. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.

⁴ Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe: Misak-ı Milliden Lozan’a Dış Politika*, İstanbul: Küre Yayınları, 2002, 312.

⁵ Nilüfer Erdem, “Lozan Görüşmeleri Sırasında Patrikhane Meselesi Karşısında Patrik Meletios’un Yunan Kaynaklarına Yansıyan Yaklaşımı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/33 (2016), 108.

⁶ Güllü, *Patrik Meletios*, 198-202; Çağla D. Tağmat, *Lozan Konferansında Yunan Diplomasisi (1922-1923)*, İstanbul: Libra Kitap, 2018, 145-147.

⁷ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, 414.

⁸ Güllü, *Patrik Meletios*, 204; Tağmat, *Lozan Konferansında*, 150-155.

⁹ *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Editör: Baskın Oran, Cilt:1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, 334-335.

¹⁰ Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, 124-130.

rağmen başarılı olamamıştı. Ancak Fotios döneminde Ortodoks birliği çalışmaları hayata geçirilebilecekti.¹¹ Vasilius 29 Eylül 1929 günü vefat edince yeni patrik seçimi için hazırlıklar yapıldı. Yeni Patrik için Tarabya Metropolit Fotios, Kadıköy Metropolit Agatangelos ve Silivri Metropolit Evgenios olmak üzere üç aday gösterilmişti.¹² Fakat Patriklik mücadelesi Fotios ile Agatangelos arasında cereyan etmiş ve iki aday da Patrik olabilmek için yoğun çaba sarf etmişlerdi. Türk basınına göre Patrikliğe seçilecek kişinin şahsiyeti ve mazisi Patrikhane'nin son senelerdeki olaylardan ders çıkarıp çıkarılmadığını gösterecekti. Faaliyeti itibariyle şüpheli birisi Patrikliğe getirilirse ve siyasi roller oynamaya kalkılırsa son sözü hükümet söyleyecekti.¹³

Kilisede yapılan seçimde 18 metropolitte 17'sinin oyunu alarak Patrik seçilen Tarabya Metropolit Fotios oldu.¹⁴ Fotios, 1874 yılında Büyükkada'da doğmuştu. Almanca, Fransızca ve Bulgarca bilmekteydi. İlköğrenimini Filibe'de görmüş, ardından Atina'da felsefe ve ilahiyat eğitimine devam etmişti. Münih ve Lozan'da bulunduktan sonra Bulgaristan'a gitmiş ve 1906'dan 1914'e kadar Filibe'deki Rum Ortodoksların metropolitliğini yapmıştı. 1924 yılında Filedefiya (Alaşehir) Metropolitliğine tayin edilmiş, ardından Terkos Metropolitliğine atanmıştı.¹⁵ Patrik seçildikten sonra önceki patriklerin mübadil olup olmadıklarına dair yaşanan problemler sebebiyle Fotios için de bir tereddüt doğdu. Patrik Fotios'un da yerleşik (etabli) olarak kabul edilip edilmeyeceği ile ilgili Muhtelit Mübadele Komisyonunun kararı beklendi. Türk Heyet-i Murahhasası Reisi Tefik Kamil Bey konuyla ilgili müzakerelerde bulundu.¹⁶ Rumca gazetelerin Fotios'un yerleşik olup olmadığı hakkında komisyonca bir karar verilmediği yönünde haberler yapması üzerine Türk heyeti Nüfus Mübadelesinin imzalandığı sırada Fotios'un İstanbul'da bulunması dolayısıyla yerleşik olduğuna karar vermiş ve kararı resmen bildirmişti.¹⁷

Fotios patrik seçildikten sonra Patrikhane ile hükümet arasındaki iletişimi güçlendirmeye yönelik çalıştı. Vali Muhittin Bey ile bir görüşme yapmış ve bu görüşmede mütarekeden itibaren Patrikhane ile hükümet arasında fiilen son bulan münasebetin yeniden inşasına çalışacağını belirtmiştir. Patrikhanenin Türk aleyhtarı bir merkez olmadığını, daima Türk kanunlarına itaat ederek yalnızca dini meselelerle meşgul bir kurum olacağını söyledi.¹⁸ Fotios Atina'da çıkan Ethnos gazetesine verdiği beyanatta Ortodoksluğun merkezi olan Patrikhanenin siyasetle uğraşmadığını, ancak Türk- Yunan dostluğu için dua ettiklerini ve barışı gördükçe sevindiklerini söylemişti.¹⁹ Fotios her ne kadar Türk kanunlarına itaat edecekleri şeklinde bayanda bulursa da kısa süre sonra aksi yönünde iddialar ortaya atıldı. 20 yaşını geçmiş 4 papazı Ruhban Okulu'na kaydettirdikten bir süre sonra kendilerini askerlik hizmetinden kurtarmak için ikisini Sırbistan'a birini de Yunanistan'a göndermişti. Birini de yanında kâtip olarak tutmuştu. Vakit gazetesine göre bahsi geçen kişilerin kaç yaşında oldukları Ruhban Okulu defterlerinde kayıtlı olduğundan bu kayıtlara bakılarak Fotios'un kanunlara riayet edip etmediği anlaşılacaktı.²⁰ Bu iddianın doğruluğu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak Fotios hakkında bu tarz iddiaların ortaya atılması dahi önemlidir. Çünkü kendisinin Patrik seçildikten sonra yaptıkları özellikle Türk basınında onaylanmayarak "Patrik" değil yalnızca "Başpapaz" unvanına sahip bir ruhani olduğu yönünde söylemler göze çarpmaktadır.

3.2. Başpapaz/Patrik-Başpapazlık/Patrikhane İkilemi

Lozan Konferansı'nda Patrikhane'nin İstanbul'da kalması yönünde fikir birliği oluştuktan sonra Patrik Meletios istifa etmiş ve yerine Kadıköy Metropolit Grigorios Patrik seçilmişti. Yeni Patrik seçiminden kısa süre sonra Patrik unvanı ile ilgili düzenlemeye girildi. Afyon Karahisar Mebusu İzzet Ulvi Bey 17 Aralık 1923 günü meclise bir önerge verdi. Bu önerge "Patriklerin kazaî, idarî, selâhiyyet ve imtiyazlarının lağvedilmesi dolayısıyla Patriklere başrahip unvanının verilmesi" şeklindeydi. İzzet Ulvi Bey'in önergesi Başvekâlet tarafından 26 Aralık'ta "lazım gelenin yapılması" istenerek Adliye Vekâletine gönderildi.²¹ Bu tarihten sonra Hükümet, Patrik yerine "Başpapaz", Patrikhaneye de "Başpapazlık" demeye başladı. 1930 yılına kadar bu unvan

¹¹ Macar, *Cumhuriyet Döneminde*, 142-143.

¹² "Rum Patriği Kim Olacak?", *Akşam*, 4 Teşrinievvel (Ekim) 1929, 1.

¹³ "Patrik İntihabı", *Akşam*, 6 Teşrinievvel (Ekim) 1929, 2.

¹⁴ "Başpapaz", *Milliyet*, 8 Teşrinievvel (Ekim) 1929, 1; "Dün Yeni Başpapaz Seçildi", *Vakit*, 8 Teşrinievvel (Ekim) 1929, 1.

¹⁵ "Poios O Neos Patriarhis (Yeni Patrik Kimdir)", *ΠΑΤΡΙΣ (Patris)*, 8 Ekim 1929, 1; "Taymis Yeni Başpapaz Hakkında Malumat Veriyor", *Vakit*, 13 Teşrinievvel (Ekim) 1929, 4.

¹⁶ "Rum Başpapazına Etabli Vesikası Verilecek Mi?", *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1931, 3.

¹⁷ "Başpapaz Etabli Mi?", *Vakit*, 5 Şubat 1931, 3.

¹⁸ "Muhittin Bey Rum Başpapası ile Ne Konuştu?", *Vakit*, 2 Aralık 1929, 1.

¹⁹ "Türk-Yunan Dostluğu", *Vakit*, 7 Kasım 1930, 6.

²⁰ "Bu İşe Siz de Şaşın", *Vakit*, 15 Mart 1931, 3.

²¹ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 109-724-16, (26.12.1923); Macar, *Cumhuriyet Döneminde*, 125.

resmi yazışmalarda kullanılmaya devam etti. Fotios'un Patrik olduğu 1929 yılının sonları itibariyle Türk-Yunan ilişkilerinin de olumlu bir seyir takip etmesinin bir sonucu olarak Başpapaz ve Başpapazlık konusu da gündeme gelmeye başladı.

Fotios ile ilgili haberlerde kendisi için Başpapaz unvanının kullanılması Yunan basınında eleştirilmişti. Tüm dünya Ortodokslarının hatta Katolik ve Protestanların dahi Fotios'u Patrik olarak tanıdıkları vurgusu yapılmış ve Başpapaz tabirinin kullanılmasının Fotios'a karşı hürmetsizlik olduğu söylenmişti. Lozan'da Patrik olarak kabul edildiği ve gerek Mustafa Kemal Paşa'nın gerek İsmet Paşa'nın telgraflarında "Rum Patriki" unvanını kullandıkları belirtilmişti.²² 1928 yılında Yunanistan'da yapılan seçimde Başbakan olan Venizelos Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan problemleri çözmeye yönelik adımlar atacağını söylemişti. Venizelos, Lozan'dan itibaren devam eden mübadele ve mübadelen kaynaklı sorunların çözümü ile uluslararası alanda işbirliği yapma amacını dönemin Türk yetkililerine bildirdi.²³ Venizelos'un Türkiye ziyareti ve 10 Haziran 1930'da imzalanan Ankara Sözleşmesi ile mübadeleden kaynaklı sorunlar çözüme kavuşturulmuş, iki ülke arasında yakınlaşma dönemi başlamıştı. Venizelos'un Türkiye'yi ziyareti ve imzalanan anlaşma vesilesiyle o zamana kadar "Başpapaz" deniliyorken Fotios için "Patrik Efendi" tabiri kullanılmıştı.²⁴

1931 yılında bir arazi meselesi sebebiyle Patrik unvanının kullanımı tekrar gündeme geldi. İstanbul Belediye Vekillerinden Rami Bey, Edirnekapı'daki bir Rum mezarlığının 150 metre uzunluğundaki kaleye bakan duvarlarının inşasının kaleye bir tecavüz ve müdahale olduğu iddiasıyla "Başpapazlığa" 5 bin liralık bir zarar davası açtı. Bu davanın bildirilmesi için gönderilen celbi bir din görevlisi "burada Başpapazlık yoktur, Patrikhane vardır" diyerek kabul etmedi. Bunun üzerine Adliye Tebligat Müdüriyeti, mahkemeye yazı yazarak durumu bildirdi. Mahkeme de İstanbul Vilâyetine Türkiye'de Rum Başpapazlığı mı yoksa Patrikhane mi bulunduğunu sordu ve Vilâyet, verdiği cevapta Başpapazlık olduğunu bildirdi. Cumhuriyet gazetesi bu olayı "tarihe karışmış köhne bir unvana sarılma hatasına düşmek" şeklinde değerlendirmişti.²⁵ Bahsi geçen dava celbi tekrar gönderildiğinde Fotios makamında bulunmadığı için kendisine vekâlet eden papaz Gabriel Efendi burada "Başpapazlık yoktur" cevabını vererek yine celbi reddetmişti.²⁶ Başpapazlık unvanının bir problem haline gelmesi üzerine laiklik vurgusu yapılarak Türkiye'de din ve hükümet işlerinin birbirinden ayrılmış olması sebebiyle hiç kimsenin başka devletler tebaası üzerinde bir nüfuz ve yetki iddia edemeyeceği gibi hükümetin de buna izin vermesinin mümkün olmadığı, dolayısıyla buradaki Rumların ruhani reisinin Patrik değil, Başpapaz olduğu belirtildi.²⁷ Bu konuda Yunan gazetesi Avgi, Patrikhanenin Başpapazlık olarak telakki edilmesini eleştirerek resmi yazışmalarda Patrik unvanının kullanıldığını söyledi. Dolayısıyla Patrikhane denmesi konusunda da bir tartışmanın olmaması gerektiğini vurguladı.²⁸ Sonuç olarak 1930 yılına kadar "Başpapaz" ve "Başpapazlık" tabirleri kullanılmışken sonraki yıllarda bu gibi bazı olaylar basına yansımış olsa dahi büyük oranda "Patrik" ve "Patrikhane" şeklinde kullanılacaktır. Unvan meselesinin Türk-Yunan ilişkileri ile doğrudan bağlantılı olduğu da dönemin gelişmelerinden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tüm eleştirilere rağmen Fotios'un 1930'da Panortodoks konferansı gibi önemli bir toplantıyı gerçekleştirebilmesi, Patrik unvanını kullandığının göstergelerinden biriydi.

3.3. 1930 Panortodoks Konferansı

Fotios döneminde Patrikhane, Türk Hükümeti ile ilişkileri kadar Ortodoks kiliseler ile ilişkilerini de geliştirmeye çalıştı. Fotios'un Patriklik yıllarını, Patrikhanenin Cumhuriyet dönemi boyunca önemli kılan unsur bu çalışmalar olmuştur. Fotios, Hristiyan kiliseler ile ilişkileri resmi ve gayri resmi şekilde yürüttü. Hristiyan Ortodoks kiliseler nezdinde Panortodoks toplantılar önemli bir yer tutmaktaydı. Rum Patrikhanesi, Cumhuriyet döneminde ilk olarak 1926'da Vasilios'un patrikliği döneminde Panortodoks toplantı girişiminde bulunmuştu. Patrikhane, 1926 yılında Heybeliada'da tüm Ortodoks kiliselerin katılımıyla bir Panortodoks toplantı yapmayı amaçlamıştı. Fakat toplantı için başvuruda bulunan Patrikhane gereken izni alamamıştı. 18 Ağustos 1926 tarihli kararda, Patrikhanenin Lozan'da karara varılan hukuki statüsü gereği böyle bir toplantı yapma yetkisinin

²² BCA, 30.10/ 109.725.14, (22.07.1930).

²³ Nilüfer Erdem, "Yunan Tarihçilerinin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos'un Bu Sürece Katkıları", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (2009), 102-103.

²⁴ "O Titlos Tou Patriarhou (Patrik Unvanı)", *EΘNΟΣ (Ethnos)*, 2 Kasım 1930, 8.

²⁵ "Rum Başpapazlığı Mı, Rum Patrikhanesi Mi?", *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1931, 1.

²⁶ "Fener'dekiler Çok Oluyorlar", *Cumhuriyet*, 26 Şubat 1931, 1.

²⁷ "Patrik Değil Başpapaz", *Milliyet*, 25 Şubat 1931, 1.

²⁸ BCA, 30.10/ 109.726.9, (03.03.1931).

olmaması sebebiyle reddedildiği belirtildi.²⁹ İzin alamayan patrikhane toplantıyı farklı bir yerde gerçekleştirmek istemişti. Konferansın Aynaroz veya İskenderiye’de yapılması düşünülmüş, fakat İstanbul’dan gidecek ruhanilerin dönüşte Türkiye’ye kabul edilmeme ihtimali üzerine Panortodoks toplantıdan vazgeçmişti.³⁰ Bunun sebebi mübadele ile ilgili yaşanan “yerleşik” sorununun ruhaniler nezdinde de devam etmesi idi. Böylece Cumhuriyet döneminde ilk Panortodoks toplantı Patrik Fotios döneminde toplanabilecekti. Türk-Yunan ilişkilerinin gelişmesi ile Fotios uluslararası alanda girişimlere başladı. Panortodoks toplantı ile siyasi sebeplerden dolayı zayıflamış olan Patrikhanenin ihtişamını geri kazandırmak istiyordu.³¹ İstanbul’da yayınlanan Avmi gazetesi 2 Ocak 1930 tarihli nüshasında Patrik Fotios’un Ortodoks kiliseleri birleştirmeye yönelik çalışmalarından bahsetmekteydi. Paris’te çıkan Le Temps gazetesi tüm diğer kiliselerin “umum Patrik’e” karşı hürmetlerini zikretmişti. Patrik Fotios yılbaşı münasebetiyle konu hakkında kardeşçe bir açıklama yapmıştı. Protestan papazlar bütün dünya kiliselerinin birleşmesi konusunda oldukça istekli bulunmaktaydı. Katolik Kilisesinde de aynı arzu olması temenni edilmişti. Kiliselerin ihtilafta bulunmaları “modası geçmiş” manasız bir hadise olarak görülmekteydi.³²

Fotios İstanbul Vilâyetine gönderdiği tavrile Ortodoks toplantı için izin istedi. Umumi Ortodoks programının tanzimi ve Paskalya Yortusu meselesinin halledilmesi için müstakil Ortodoks kiliseleri tarafından gönderilecek ikişer delegeden oluşan bir heyetin 8 Haziran 1930’da toplanması düşünülmekteydi. İskenderiye, Antakya, Kudüs, Sırbistan, Romanya, Kıbrıs, Yunanistan ve Polonya kiliselerinin katılımıyla gerçekleştirilecek toplantı Patrikhanede yapılmak istendi. Fotios’un İstanbul Vilâyetine verdiği tavrile, Türkiye’de dini kongrelerin yasak olması sebep gösterilerek ret cevabı verildi. Hariciye Vekâleti de konu hakkında bilgilendirilerek memleket haricinden gelecek papazların tabi oldukları hükümetlerin dikkatlerini çekmesi rica edilmişti. Türk Hükümetinin Fotios’un talebini reddi üzerine kongrenin Aynaroz’da yapılmasının muhtemel olduğu bildirilmişti.³³

1930 Haziran ayında Aynaroz’da yapılması kararlaştırılan toplantı için Patrik Fotios kiliselere mektup göndererek Panortodoks konferansına çağırıyordu. Bu çağrıya ilk olarak İskenderiye Kilisesi Patriği Meletios olumlu cevap vermişti. 1921-1923 yılları arasında İstanbul Rum Patrikliği yapan Meletios görevde kaldığı süreçte Hristiyan birliğini kurmaya yönelik çalışmıştı.³⁴ Bu sebeple Panortodoks konferans çağrısını memnuniyetle kabul etmişti. Akabinde diğer Ortodoks kiliselerden de olumlu cevap gelmiş ve bir veya iki temsilciyi konferansa göndermişlerdi. Athos Dağı³⁵ Vatopedi’deki kutsal manastırda toplanan ruhaniler Ortodoks dünyasının yaşadığı problemleri çözmek için bir araya gelmişlerdi. Toplantıya İskenderiye Patrikhanesi, Antakya, Kudüs, Sırbistan, Romanya, Kıbrıs, Yunanistan ve Polonya kiliselerinden temsilciler iştirak etmişlerdi. Ortodokslar için oldukça önem arz eden bu toplantıya Rus Kilisesi yaşanan iç problemler nedeniyle katılmamıştı. Moskova Metropoliti Benjamin ve Kutsal Sinod Başkanı ve Nizegorod Metropoliti Sergion’a mektuplar gönderilmiş, fakat Rus kilisesi toplantıya bir temsilci gönderememişti.³⁶ Rus Kilisesinin konferansa katılmamasında bu dönemde Türkiye ile Rusya arasındaki iyi ilişkilerin etkisi olduğu mevcut kaynaklardan tespit edilemese de bu durum da ihtimal dâhilindedir. Çünkü Rusya’da 1922’de kurulan SSCB rejimi 1930 ortalarına kadar komşu devletlerle iyi ilişkiler kurma politikası benimsemişti. 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, 1927 Ticaret Antlaşması ve 1929 Protokolü ile ikili ilişkilerde Türkiye ile dostluk inşa edilmişti.³⁷

²⁹ BCA, 20.52.16, (18.08.1926).

³⁰ BCA, 109-724-27, (15.09.1926); Macar, *Cumhuriyet Döneminde*, 143-144.

³¹ Georgos Spiridon Mamalos, “*To Patriarheio Konstantinupoleos Sto Epikentro Diethnon Anakatatakseon (1918-1972): Eksoteriki Politiki Ke İkumenikos Prosanatolizmos*” (*Uluslararası Yeniden Yapılanmanın Merkezinde İstanbul Patrikhanesi (1918-1972): Dış Politika ve Ekümenik Yönelim*), Doktora Tezi, Atina Üniversitesi, 2009, 137-138.

³² BCA, 30.10/ 109.725.11, (16.01.1930).

³³ BCA, 30.10/ 109.725.13.2, (19.05.1930); BCA, 30.10/ 109.725.13.3, (31.05.1930).

³⁴ Güllü, *Patrik Meletios*, 155-160.

³⁵ Athos, Yunanistan’ın kuzeyinde yer alan Aynaroz isimli manastırların bulunduğu özel bölgede yer alan ve Ortodokslar için oldukça öneme haiz bir dağdır. Ortodoks literatüründe “Athos Muhtar Cumhuriyeti” olarak geçmekte ve buraya İstanbul Patrikhanesinden özel izinle ve pasaportla girilebilmektedir. Münir Yıldırım. *Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi*, Ankara: Azız Andaç Yayınları, 2005, 149.

³⁶ Halmouki Areti, “*İ Prokatartiki Diorthodoksi Epitropi Tou Etous 1930 Stin İera Moni Vatopediou. Ta Tethenta Zitimata Kai İ Protathises Liseis (İstoriokanoniki Theorisi)*” (*1930 Yılında Vatopedi Kutsal Manastırındaki Panortodoks Ön Komite. Sorunlar ve Önerilen Çözümler*), Lisans Tezi, Aristotelios Üniversitesi, Selanik, 2006, 56-58.

³⁷ *Türk Dış Politikası*, 314-318.

8 Haziran'da başlayan konferans 23 Haziran'a kadar devam etti ve oturumlarda birçok konu gündeme getirildi.³⁸ Rus sorunu, Ortodoks kiliseleri arasındaki işbirliği, din adamlarının eğitimi, Amerikan Kilisesi sorunu, ateizm ile mücadele, diğer Hristiyanlarla iletişimi güçlendirmek ve misyonerlik, ruhanilerin evliliği önündeki engeller, başrahiplerin seçilme şekli, takvim sorunu gibi Hristiyan dünyasındaki birçok mesele toplantıya taşınmıştı.³⁹ Panortodoks konferansında, Ortodoks kiliseler arasındaki meseleler gündeme getirilerek çözüm aranmasına rağmen Fotios döneminde bazı kiliseler ile problemler devam etmişti.

3.4. Fotios Döneminde Bazı Ortodoks Kiliseler İle İlişkiler

3.4.1. Oniki Ada Kilisesi

Fotios'un patriklik yıllarında Oniki Ada kilisesinin durumu gündemi meşgul etti. Lozan'da İtalya'ya bırakılan Oniki Ada'nın dini olarak İstanbul Patrikhanesi'ne bağlılığı devam etmişti. Türkiye ile İtalya Lozan Antlaşması'nın 15.maddesine⁴⁰ farklı bakış açısıyla yaklaşınca iki ülke arasında Oniki Ada özellikle de Meis adası üzerinde bir tartışma yaşanmıştı. Oniki Ada üzerinden Türkiye'ye gelebilecek bir saldırı ihtimali 1920'li yıllarda Türkiye'yi endişelendiren bir durumdu.⁴¹ Ege'de Oniki Ada ve Kiklad Adaları konusunda Yunanistan ile İtalya arasında da sınır konusunda ihtilaflar vardı. Bu durum 1933'te İtalya'nın Kiklad'a ait bazı adacıkları işgaliyle sonuçlanacaktı.⁴² Dini bakımdan İstanbul'a bağlı olan Oniki Ada Kilisesinin yaratacağı olumsuzlukları ortadan kaldırmak isteyen İtalya, kilisenin bağımsızlığını kazanmasına yönelik çalışmalara başlamıştı. İtalya'nın girişimleriyle 1927 yılında Patrikhane ile temasa geçilmiş, fakat olumlu bir sonuç alınamamıştı. 1929 yılında kilisenin bağımsızlığını kazanmasının da ötesinde bir talebi gündeme getiren İtalya, bir "Adalar Patrikliği" kurulmasından bahsetmişti. Patrik Fotios, İtalya'nın bu talebini kabul etmemiş, fakat bir komisyon göndererek konuyla ilgili görüşmelerde bulunulmasını sağlamıştı.⁴³ Patrikhane'de toplanan Sen Sinod konu hakkında müzakere etmiş ve Oniki Ada Kilisesinin ayrılmasının imkân dâhilinde olmadığına dair bir tebliğ de yayınlamıştı.⁴⁴ Atina'da bulunan Oniki Adalı Gençler Derneği, Patrikhane'ye telgraf çekerek Rodos, Kalimnos ve Karpathos Metropolitlerinin dini vazifelerini yapmaya ehliyetli olmadıklarını belirterek yerlerine başkalarının görevlendirilmelerini istemişti. Oniki Ada Kilisesinin İtalyanlar tarafından bağımsızlaştırılmaya çalışıldığı bir süreçte derneğin bu talebi önemlidir. Fotios, Oniki Ada Kilisesine bağımsızlık verilmesinin adalılardan çoğunluğunun görüşü ile olabileceğini söylemişti.⁴⁵ Oniki Ada Kilisesinin bağımsızlığını gündeme getiren İtalyanlar, Ortodokslar arasında yaşanan ayrılıkları fırsat olarak değerlendirmişti. İtalyanlara göre Fotios, Vasilios'un Patrikliği döneminde İtalyanları destekleyerek kilisenin ayrılmasını uygun görmüştü. Oniki Ada Vali Müşaviri Manguzo İstanbul'a gelmiş ve Fotios ile anlaşmıştı. İtalyanların da buna karşılık Patrikhane'ye birkaç milyon para vermesi kararlaştırılmıştı. Fakat Fotios, Patrik Vasilios'un ölümünden sonra onun yerine geçince İtalyanlara verdiği sözden caymış, Oniki Ada kiliselerinin Patrikhane'den ayrılması için mutlaka bütün adalılar arasında plebisit yapmanın gerekli olduğunu ileri sürmüştü. Bunun üzerine İtalyan delegesi Manguzo da İstanbul'dan giderek Oniki Ada metropolitleri ile anlaşmıştı. İtalya ve Oniki Ada Kilisesini Rum Patrikhanesinden ayırmak için çalışan kişilerin başında Rodos Metropoliti Apostolos gelmekteydi. Rodos Metropoliti halkı ikna etmek için bir papazı Kalimnos adasına göndermişti. Papazın konakladığı evin önünde bir bomba patlayınca papazı korumak için harekete geçen İtalyan askerleri ile halk arasında kargaşa çıkmıştı. Kalimnos ayaklanmaları adı verilen olayları İtalyan güçleri bastırmıştı.⁴⁶ Sonuçta İtalyanların Oniki Ada Kilisesini bağımsızlaştırma çabaları sonuçsuz kalmıştı.

³⁸ Oturum detayları hakkında bkz. Halmouki Areti, "İ Prokatarkitiki", 71-91.

³⁹ "To Ergon Tis Diorthodoksi Prokatarkitikis Epitropis Tou Atho" (Athos Panortodoks Ön Komite Çalışması), *Ortodoksia*, Cilt.56, 31 Ağustos 1930, 327-330.

⁴⁰ Lozan Antlaşması'nın 15. maddesi şöyledir: "Türkiye, aşağıda sayılan adalar üzerindeki bütün haklarından ve sıfatlarından İtalya yararına vazgeçer: Bugünkü durumda, İtalya'nın işgali altında bulunan Stampalia (Astropolia), Rodos (Rhodes, Rhodos), Kalki (Calki, Khalki), Skarpanto (Scarpanto), Kazos (Casos, Casso), Piskopis (Piscopis, Tilos), Miziros (Misiros, Nisyros), Kalimnos (Calimnos, Kalymnos), Leros, Patmos, Lipsos (Lipso), Simi (Symi) ve İstanköy (Cos, Kos) adaları ile bunlara bağlı adacıklar ve Meis (Castellorizo) adası." *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Çeviren: Seha L. Meray, Takım: 2, Cilt: 2, İstanbul: YKY Yayınları, 2001, 6.

⁴¹ Hazal Papuççular, *Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, 40-43.

⁴² Papuççular, *Türkiye ve Oniki Ada*, 72.

⁴³ "Patrikhane İtalya İhtilafı", *Yarın*, 6 Aralık 1929, 3; "Patrikhane İtalya İhtilafı Uzuyor", *Yarın*, 7 Aralık 1929, 2; Macar, *Cumhuriyet Döneminde*, 144-145.

⁴⁴ "Sinot Meclisi Bugün Toplanacak", *Vakit*, 10 Aralık 1929, 4.

⁴⁵ "Atina'da Galeyen", *Cumhuriyet*, 30 Ocak 1935, 1.

⁴⁶ "Kalimnos İsyanının Sebepleri", *Kurun*, 25 Ocak 1935, 2; "Kalimnos İsyanının Sebepleri", *Haber*, 25 Ocak 1935, 2; "Ortodoks Kiliseleri", *Kurun*, 18 Şubat 1935, 1.

3.4.2. Rus Kilisesi

Moskova Metropolitiği 1448'de bağımsızlığını ilan etmiş ve 1593'de Moskova'nın Patriklik olduğu resmen kabul edilmişti. Moskova Patrikliği 1700 yılında değişikliğe giderek Patrikler yerine Çar'ın kontrolü altında Sinod olarak isimlendirilen Ruhban Kurulu tarafından idare edilmeye başlanmıştı. Rus Kilisesi özellikle 18.yy'da kendisini Ortodoksluğun koruyucusu olarak addetmiş ve gücünü artırmaya başlamıştı. Bu durum İstanbul Rum Patrikhanesinin otoritesini zayıflatan önemli bir husus olmuştu.⁴⁷ Rusya'da 1917'de Şubat Devrimi gerçekleşti ve Çarlık rejimi yıkıldı. Çar'ın kontrolü altında bulunan Rus Kilisesi de bağımsızlaşınca 1700'de kaldırılan patriklik idaresi yeniden getirilerek Moskova Metropoliti Tikhon "Moskova ve Tüm Rusya'nın Patriği" seçildi. Fakat dinsizlik savunucusu Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi ile Moskova Kilisesi'nin gücü kırılmaya çalışıldı. Patrik Tikhon yeni siyasi rejimi kabul etmeyince kilise de resmi olarak tanınmaya başlamıştı. Kilisede oluşan fikir ayrılıkları sorunu daha fazla derinleştirmişti. Rejimin Rus Kilisesini parçalama girişimleri kilise içerisinde yenilikçi ruhbanların oluşturduğu "Yaşayan Kilise" adlı grup ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştı. Patrik Tikhon'un istifaya zorlandığı süreçte İstanbul Rum Patrikhanesinden destek aranmıştı. Patrikhane'den beklenen Moskova Patriği Tikhon'u etkisizleştirmekti.⁴⁸ 1920'li yıllarda Patrikhane ile Rus Kilisesi ilişkileri her iki kilisenin çıkarları çatıştığından bozulmuştu. Polonya Kilisesinin, Rus Kilisesinden ayrılıp Patrikhanenin yetki alanına girmesi önemli bir sebepti. İlişkilerin bozulması nedeniyle İstanbul Rum Patrikleri de Rus kilisesindeki yenilikçi ruhbanları desteklemişti.⁴⁹ Rus Kilisesi'nin yaşadığı buhran Türk basınında farklı şekilde değerlendirilmişti. Vakit gazetesine göre Rusya'da Bolşevik idarenin kurulması ile Ortodoks Kilisesi Rusya'yı kaybedince Ortodoksluk Balkanlardaki 13 milyon kişiyle sınırlı kalmıştı. Ortodoksluğun özellikle Rusya'yı kaybetmesi sarsıcı olmuştu. Bu durumda Ortodoksluğun Anglikan Kilisesi ile birleşmesi yahut Katolik Kilisesine katılması beklenmişti. Böylece bin seneden fazla süredir varlığı devam eden Ortodoks Kilisesi ortadan kalkmış olacaktı.⁵⁰

İstanbul Rum Patrikhanesi, Rus Kilisesini içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak ve Rusya'da Ortodoksluğun itibarını yükseltmek için çalışmakla birlikte Patrikhane ile kilise ilişkileri Fotios döneminde düzeltilmedi. Rus Metropolitlerinden Ölogyos isimli kişi İstanbul'a gelmiş ve Fotios ile görüşmüştü. Rus tabiiyetinde olan Ölogyos Batı Avrupa'da Ortodoks Kilisesinin reisi olmakla birlikte Moskova Metropolitiğine tabidir. Ölogyos, Rusya'da Hristiyanlık aleyhindeki gösterilere katıldığı ve siyasetle meşgul olduğu için Moskova Metropoliti Serj kendisini azletmişti. Metropoliti Serj, Ölogyos'un şayet hatasını itiraf ederek tekrar etmeyeceğine söz verirse vazifesine devam edebileceğini de belirtmişti. Ölogyos da Fotios ile görüşerek Metropolitin emrini iptal etmesini istedi. Fotios kararı iptal etmiş, ancak kendisi de siyasete dâhil olduğu ve tabii olduğu memleket harici siyasete de müdahil olduğu gerekçesiyle Türk hükümeti ve basını tarafından eleştirilmişti. Rusya Hükümeti'nin kendi memleketinde Ortodoksluğa baskı yapıp yapmaması Rusya'nın iç meselesi olarak görülmüş ve bu durumla ilgili bir Rus papazı ile bir Türk Vatandaşı olan Fotios'un alâkadar olmadığı düşünülmüştü. Bundan da önemlisi Fotios'un, metropolitin kararını iptal etmesiyle Batı Avrupa Ortodoks Kilisesinin Moskova ile irtibatını keserek onu kendi kilisesine ilhak etmek istemişti. Bunun manası Batı Avrupa Ortodoksluğunu, Moskova'nın siyasi tesirinden ayırarak onu Fener siyasetine raptetmekti. Fotios'un bunu yapma sebebi bir süredir Paris'te Anglikan Kilisesinin, Amerikan Kilisesinin ve Patrikhane murahhaslarının toplanması ve bütün kiliseler arasında ittifaka çalışması idi. Bu ittifak çalışmalarında Rus kilisesi eksik olduğu için böyle bir tavır sergilemişti. Ölogyos'un Fotios'a kararı iptal ettirmesi ile Fotios, Paris'teki görüşmelerde Rus Ortodoksluğunu temsile başlamıştı. Böylece Fotios, Avrupa Ortodoksluğu, Anglikan ve Amerika Kilisesi ile birleşme yolunda önemli bir eksiği kapatmıştı.⁵¹ Fotios'un Rus Kilisesi kararını iptal etme ve Ortodoks birliği oluşturmaya yönelik adımları Türk basınında eleştirilere neden olmuş ve Lozan'a aykırı olarak siyasi meselelere müdahil olduğu iddia edilmişti. Apoyevmatini gazetesi bu iddiaya cevap vererek Fotios'u desteklemişti. Apoyevmatini'ye göre; *"Patrikhane yeryüzünde yaşayan bütün Ortodoksların ruhani makamıdır. Bu esas, Ortodoksluk dinini idare eden nizamata bir neticesidir ve siyasetle alâkası yoktur. Bu nizamata göre müstakil bir kiliseye tabii olmayan Ortodoks cemaatleri İstanbul Patriğine tabidir. Müstakil kiliseleri mevcut olan Romanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Lehistan Ortodoksları Fener'e tabii değildir. Müstakil kiliseleri bulunmayan Ruslar Fener'e tabidir. Patrikte bu Rusların ricasını kabul ederek bunların üzerine kendisine*

⁴⁷ Şir Muhammed Dualı, "Fener Rum Patrikhanesi'nin Moskova Patrikliğiyle İlişkilerinde Ortaya Çıkan Gerginlikler (1922-1925): Tarihçesi ve Sebepleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 31 (2014), 127-128.

⁴⁸ Dualı, "Fener Rum Patrikhanesinin", 29-130.

⁴⁹ Dualı, "Fener Rum Patrikhanesinin", 131-135.

⁵⁰ "Aynaroz Boşalıyor", *Vakit*, 3 Şubat 1930, 1.

⁵¹ "Rum Başpapaslığı ve Siyaset", *Vakit*, 5 Mart 1931, 1-2.

karşı mesul Ölogyos'u ruhani reis tayin etmiştir. Moskova'daki kilisenin Rusya hududu haricinde selâhiyeti yoktur. Bu meselede siyaset hiçbir rol oynamamıştı. Patrikhane dirayet göstermesini bilir. Vezaiфинin nereye kadar vardığını ve hukukunun nerede bittiğini bilir. Patrikhane bazı gazetecilerin kendisiyle oynayacağı bir futbol topu değildir.”

Apoyevmatini'nin yazısına cevap veren Vakit gazetesi Fotios ile ilgili iddialarına devam etti ve siyasi bir suç yüzünden azlolunan ecnebi bir papazın azlını iptal etmenin siyasi bir hareket olduğunu vurgulayarak Fotios'un bu gibi siyasi hareketlere girişmekle tabi olduğu devletin umumi siyasetine müdahale ettiğini belirtti.⁵² Konu ile ilgili Apoyevmatini gazetesi ile Vakit gazetesi tartışması devam etmiş ve Apoyevmatini, Patrikhane namına cevaplar vermeye çalışmıştı. Apoyevmatini gazetesi “Rus metropolitinin siyasi sebeplere mebni azlolunduğunu nereden biliyorsunuz?” sorusunu sorduktan sonra ahkâm-ı diniyeden bahsederek Moskova metropolitinin bir patrik kaymakamı olduğunu, onun için bir metropoliti azledemeyeceğini, ancak bir patriğin azledebileceğini söyledi. Vakit gazetesi Paris'te çıkan İngilizce Chicago Tribune gazetesinin 19 Şubat tarihli nüshasında açıkça Ölogyos'un Rusya aleyhinde gösteriler yaptığı için azlolunduğunun yazdığını belirtti. Vakit'e göre sadece bu gazete değil Londra ve Almanya gazeteleri de aynı habere yer vermişti.⁵³ Ölogyos nedeniyle Rus Kilisesi ile Patrikhane arasında yaşanan gerilim Aleksandros isimli Rus episkoposun Patrikhane tarafından Fransa'daki Beyaz Ruslara episkopos olarak tayin edilmesi üzerine devam etti. Rus Kilisesi bu tayini uygun görmemiş ve Patrikhane ile ilişkiler düzeltilememişti.⁵⁴ Rus Kilisesi ile problemlerin çözümlenememesi Patrikhane üzerinde olumsuz bir sonuç yaratmakla birlikte Ortodoksluğun parçalanmış halini de ortaya koymaktaydı. Patrikhane için bir başka olumsuz durum da Milli Mücadele yıllarında kilisenin gücünü azaltmak amacıyla meydana getirilen Türk Ortodoks Patrikhanesi olmuştu. Bu kurum da Patrikhane tarafından Ortodoksların birliğini bozacak nitelikte kabul edilmekteydi.

3.4.3. Türk Ortodoks Patrikhanesi

Osmanlı son döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi'nin faaliyetlerine karşı oluşan olumsuz düşünceler ve Patrikhane'nin etkisini kırma düşüncesi yeni bir oluşuma sebep olmuştu. Çoğunlukla İç Anadolu Bölgesinde yaşayan Anadolu/ Türk Ortodoksları hükümet tarafından desteklenerek 1 Mayıs 1921 tarihinde Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin kuruluşu ilan edilmişti. Papa Eftim liderliğindeki Türk Ortodoks Patrikhanesi, İstanbul Rum Patrikhanesi'ne karşı bir güç olarak kullanılmış ve Ortodokslar açısından alternatif bir dini merkez oluşturulmuştu.⁵⁵

Türk Ortodoks Patriği Papa Eftim ile Patrik Fotios arasında cereyan eden ilk olay evlilik meselesi ile ilgiliydi. Fotios, başpapaz ve metropolitlerin evlenmeleri için teşebbüste bulunmuş ve bu amaçla Aynaroz'da bütün müstakil kiliselerin katılımıyla bir Sen Sinod toplamaya karar vermişti.⁵⁶ Konuyla ilgili Papa Eftim değerlendirmede bulunmuştu:

“Malum olduğu üzere episkopos payesinde bulunan rahipler evvelce evlenirlerdi. Bilâhare kilise her ne sebeptense İncil'de evli olmak kaydının sarahatine rağmen bunu men etti. Bunlar bu ana kadar evlenemiyorlardı. Ancak 20.asırda dini memurların evlenmeleri lazım geldiği Meletios'un zamanında müsanip görüldü ve o sırada Fener'de umum Ortodoks kiliseleri murahaslarından mürekkep bir kongre toplanarak bu meseleyi de görüştü. Evleneceklere müsaade edilmesi karar altına alındı. Ancak tatbikata girilmedi. Belki bu havadis bu defa Aynaroz'da teşekkül mutasavver olan 8.Sinod'da tatbikat şeklinin görüşülmesi ihtimalinden çıkmıştır. Bu karar hiç şüphesiz yerinde ve doğrudur.”

Bu sözler Eftim ile Patrikhanenin birleştikleri yegâne mesele olarak yorumlanmıştı.⁵⁷ Rum Ortodoksları ile Türk Ortodoksları arasında öne çıkan ihtilaf ise İstanbul'daki kiliseler ile baş göstermişti. Papa Eftim'in İstanbul'daki kiliseleri zapt edeceği söylentileri çıkması üzerine İstanbul'da bulunan Ortodoks kiliselerin Patrikhaneye ait olduğunu iddia eden Fener'e karşılık Papa Eftim meydan okumuş ve bunu kabul etmemişti. Kiliseleri zapt etmeye gerek olmadığını belirten Eftim, tüm kiliselerin kendilerine de ait olduğunu ve serbestçe ayın

⁵² “Rum Başpapaslığı Siyasi Maceralar Peşinde”, *Vakit*, 7 Mart 1931, 1.

⁵³ “Rum Başpapaslığı ve Siyaset”, *Vakit*, 9 Mart 1931, 1.

⁵⁴ BCA, 30.10/ 109.730.12, (21.09.1935).

⁵⁵ Güllü, *Patrik Meletios*, 170-174; Türk Ortodoks Patrikhanesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Baş. *Türk Ortodoks Patrikhanesi*, Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.

⁵⁶ “Nihayet Evlenmeğe Karar Vermiş”, *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1930, 3.

⁵⁷ “Başpapas Evleniyor”, *Vakit*, 3 Ağustos 1930, 5.

yapabileceklerini söylemişti. Aksini ruhani vazifesine karşı kusur addedeceğini eklemişti.⁵⁸ Buna karşılık Theologos isimli hukukçu bir Rum, Eftim hakkında beyanatta bulunmuştu:

“Anka kuşu gibi ismi olup cismi olmayan Türk Ortodoksluğundan bahsediliyor. Asılsız gülünç efsanelere pek benzeyen bu mesele için söylenecek hiç söz yoksa da sabık papaz Eftim efendinin Rum kiliselerinde icra-yı ayin etmek hususundaki beyanatını gazetelerde okuduğum zaman istemeyerek güldüm. Rum Ortodoks kilisesi kanunlarının Rum camiasından tart ve ihraç ettiği Eftim efendinin kiliselerimize ayak basmak değil, zahmeti rahmana kavuştuğu zaman mermer lahitleriyle ölümler şehri denmeye layık olan Şişli mezarlığımıza gömülmesine imkân olmadığı gibi Balıklı’daki bamyaya tarlasına dahi defnedilmez.”⁵⁹

Hakkında söylenen bu ağır sözlere karşılık Papa Eftim, Patrikhaneye meydan okumaya devam etti. Papa Eftim taraftarı bir papazın ölümü iki patrikhane arasında problemleri devam ettirmişti. Patrikhane ölen papazın Rum kabristanına defnedilmesini istememiş ve bir tarlayı Rum Mezarlığı olarak göstererek cenazeyi oraya defnettirmişti. Papa Eftim bu defin işlemini öğrendiğinde Vilâyete giderek şikâyetçi olmuş ve cenaze umuma mahsus bir yere defnedilmişti. Papaz Ortodoks olduğu için başka bir milletin mezarlığına defnedilememişti. Patrikhane’nin bu tavrı Türk basınında kötü bir tesir yaratmış ve Yunanlılarla dost olduğu halde papazların araya nifak koyacak şeyler yapmaya devam etmeleri eleştirilmişti. Bu olaydan sonra Patrikhaneden Valiliğe bazı telgraflar gönderilmiş, fakat ilkine cevap verildikten sonra diğerlerine cevap verilmemişti. Çünkü “bu müessesenin vazifesi duadan ibaretti. Defin işleri belediyeye aitti.”⁶⁰

Papa Eftim, Rum Ortodoksları tarafından her konuda eleştirilmeye devam etmişti. Eftim’in ayinleri Türkçe yapması üzerine Atina’dan geldiği anlaşılan tehdit mektupları dahi gönderilmişti.

“Vay Anadolu’nun bilmem hangi yerinden gelmiş papaz! Başına birkaç kimseyi toplayıp ayin yapacağına geldiğin yere çekilip gitsen daha iyi yaparsın ve zorla girdiğin iki kilisenin anahtarlarını da gitmeden evvel Patrikhaneye teslim edersin. Böyle yaparsan senin hakkında hayırlı olacak. Aksi takdirde seni gelip öldüreceğiz ve sokaklarda sürüm sürüm sürükleyeceğiz. Bu tehdidimize ehemmiyet vermemezlik etme. Sözümüzü geç de olsa muhakkak yerine getirenlerdeniz.” sözlerinin yer aldığı mektuba karşılık Eftim, “ben bu gibi tehditlere ehemmiyet veren papazlardan değilim. Kiliseleri ne Patrikhaneye vereceğim ne de geldiğim yere gideceğim. Bugünlerde çok meşgulüm, birçok duaları Türkçeye çevirmekteyim” demiştir.⁶¹

Bu beyanatta bahsi geçen iki kilise Galata’daki Panagia Kilisesi ve Sotirios Hristos (Kurtarıcı İsa) Kilisesi’dir. Papa Eftim 14 Haziran 1924’te Panagia Kilisesi’nde Türk Ortodoks Patrikhanesi’nin ikinci kongresini yapmış ve o tarihten sonra bu kilise Türk Ortodoks Patrikhanesinin merkezi olarak seçilmişti. 31 Mart 1926 tarihinde de Sotirios Hristos Kilisesine el koymuştu ki Eftim bu hadiseden sonra afroz edilmişti.⁶²

Türk Ortodoks Patrikhanesi ile İstanbul Rum Patrikhanesi arasındaki gerilim Fotios döneminde artarak devam etti. Feriköy papazı Yennadios Patrikhane’de toplanan ruhani kurul ile papazlıktan azledilince, Yennadios’un Papa Eftim’e katıldığı iddia edildi. Papa Eftim konuyla ilgili yaptığı açıklamada Türk Ortodoks Kilisesinin ayinlerini öz Türkçe yapmak için Rum Patrikhanesinden ayrıldığını ve bu milli duyguya sahip her Hristiyana kapılarının açık olduğunu ifade etti. Bu hadisenin Yennadios ile sınırlı kalmayıp 4 ay önce Cibali Aya Nikola Rum Kilisesi başpapazı Theofilos Davran’ın da kendilerine katıldığını ekledi. Rum Patrikhanesi ruhanilerinin Türk Ortodoks Patrikhanesine katılmaları iki kilise arasındaki anlaşmazlıkları derinleştirmişti.⁶³ 1935 yılında Türk Ortodokslarının ayrı bir azınlık grup olarak kabul edilmesi hadisesi Yunan basınında eleştirel yazılar neşredilmesine sebep olmuştu. Türkiye’nin Yunanistan’a karşı dostluğunun gerçekçi olmadığı düşünülmüş ve Fotios’un her fırsatta tahkir edilmesine karşılık Papa Eftim’in desteklediği iddia edilmişti.⁶⁴ Türk Ortodoks Patrikhanesi ile Rum Patrikhanesi arasında yaşanan ayrışmaya karşılık farklı bir Hristiyan grubun temsilcileri olan Anglikanlarla birleşmeye yönelik adımlar atılmıştı.

⁵⁸ “Eftim Efendi Tüm Kiliseleri Zapt Edecek”, *Yarın*, 30 Haziran 1931, 1; “Eftim Efendi Meydan Okuyor”, *Yarın*, 1 Temmuz 1931, 1.

⁵⁹ “Bamyaya Tarlasına Bile Gömmeyeceğiz”, *Yarın*, 4 Temmuz 1931, 2.

⁶⁰ “Rum Patriği Protesto Etmiş”, *Cumhuriyet*, 10 Aralık 1931, 2.

⁶¹ “Eftim Efendiye Gelen Şiddetli Tehdit Mektubu”, *Vakit*, 23 Mayıs 1933, 4.

⁶² Macar, *Cumhuriyet Döneminde*, 160-162.

⁶³ “Fenerden Ayrılıp Papa Eftim’e Katılan Papazlar”, *Tan*, 29 Eylül 1935, 4.

⁶⁴ “Azlık Sayıtlarımızı Beğenmemişler”, *Kurun*, 11 Şubat 1935, 1.

3.5. Anglikan Kilisesi ile İlişkiler

Vatikan Kilisesinden ayrılarak ayrı bir inanç sistemini ifade eden Anglikan Kilisesi İngiltere'nin resmi kilisesidir. Canterbury Başepiskoposluğu da denilen Anglikan Kilisesinin İstanbul Rum Patrikhanesi ile ilişkileri Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlamıştı. Anglikanizmin Ortodoksluk ile yakın itaklara sahip olduğu düşüncesiyle birlikte hareket etmeye çalışmışlardı.⁶⁵ Anglikan Kilisesi ile yakın temasta olan dönemin Patriği Meletios 22 Temmuz 1922 tarihinde Anglikan Kilisesinin öğretilerini kabul ettiklerini ilan etmişti. Bunu diğer Ortodoks kiliselere de kabul ettirmeye çalışan Meletios başarılı olamamış, hatta Patrikhane dahi ileride bunu Meletios'un kendi görüşü olarak değerlendirmişti.⁶⁶ Her iki kilisenin birleştirileceği yönündeki iddialar ortaya atılsa da 1923 yılında İngiliz Hariciye Müsteşarı Anglikan ve Ortodoks kiliselerinin birleştirilmesi yönündeki iddiaları rivayet olarak değerlendirerek haberleri tekzip etmişti.⁶⁷

Anglikan Kilisesi ile Patrikhane arasındaki ilişkilerinden bahsetmeden önce Anglikan Kilisesinin Yunanistan'daki temaslarına değinmek gereklidir. Canterbury episkoposu ve Anglikan Kilisesi ruhani lideri Atina'yı ziyaret etmeye karar vermişti.⁶⁸ Anglikan Kilisesi lideri 1929 yılı Nisan ayında gerçekleştirdiği Atina seyahatinde ufak bir gezinti yaptıktan sonra kiliseye gitti. Kilisedeki duadan sonra başpapazlık dairesine gidilmiş ve orada metropolit tarafından konuşma yapılmıştı. Bu seyahatten sonra Canterbury başepiskoposu 19 Nisan'da İngiltere'ye hareket etmişti.⁶⁹ Anglikan Kilisesi ruhani liderinin Atina'yı ziyareti münasebetiyle Yunan Estiya gazetesi 19 Nisan tarihli nüshasında Doğu ve Anglikan kiliseleri arasındaki münasebete dair bir makale neşretti.⁷⁰ Başepiskopos Atina ziyaretinde Ortodoks kilisesi tarafından coşkulu bir şekilde karşılanmıştı. Başepiskopos Ortodoks Kilisesi tarafından ne kadar iyi şekilde ağırlanmış ise de Katolik Kilisesi ile ilişkiler aynı şekilde ilerlememişti. Anglikan Kilisesi lideri seyahatinde Kudüs'e gitmek istemiş fakat Katolik Kilisesi bu ziyareti onaylamadığı için vazgeçmişti. Katolik Kilisesinin gösterdiği memnuniyetsizlik o güne kadar Anglikan Kilisesi Başpapazlarının Kudüs'ü ziyaret etmemiş olmalarından kaynaklanmıştı.⁷¹ Canterbury başepiskoposunun Atina ziyareti hakkında oradaki Türk yetkilileri iki kilisenin birleştirilmesi yolunda bir faaliyette bulunduğu dair bilgi alamamışlardı.⁷²

Anglikan Kilisesi Yunanistan'daki olumlu temaslarına rağmen Ortodoks dünyası ile ilişkileri daha çok Balkan ülkeleri vasıtasıyla geliştirmişti. Anglikan Kilisesi episkoposlarından ve İngiltere Hariciye Nezareti'nde Balkan mütehassıslarından Grigg isimli rahip, 1929 yılında Yugoslavya'ya gelmiş ve gazetecilere beyanatta bulunarak seyahatinin hususi bir amacı olduğunu söylemişti. Rahip Grigg'in mensup olduğu Anglikan Kilisesi, uzun zamandır bütün Hristiyan kiliselerinin birleşmesine çalışmaktaydı. Grigg, Anglikan Kilisesinin bu emelinden bahsetmiş ve Katolik Kilisesine yapılan teklife cevap verilmediğini söylemişti. Grigg, Sırp ruhaniler tarafından dostane bir şekilde kabul edilmiş ve Sırp Patriği Dimitri tarafından şerefine bir ziyafet verilmişti.⁷³ Sırp maslahatgüzarından alınan bilgilere göre Ortodoks kiliseler ile Anglikan Kilisesi arasındaki yakınlaşma çabaları Yunanistan'dan ziyade Sırbistan'da bulunmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı esnasında 40 kadar Sırp öğrenci Anglikan Kilisesi tarafından himaye edilerek Oxford ve Cambridge üniversitelerinin ilahiyat fakültelerinde eğitim almışlardı. Memleketlerine döndüklerinde Sırp Kilisesinde yüksek mevkilere gelmişler ve bu yakınlaşma için en fazla çaba sarf eden kişiler olmuşlardı. Yakınlaşmanın sebebi ise itikad ve ayinleri arasındaki farkın az olması ve iki kilisenin de Papalığın istilacı tavırlarından çekinmeleri olarak gösterilmişti.⁷⁴ 11 Şubat 1929'da Vatikan ile İtalya arasında imzalanan Laterano Antlaşması uzun yıllardır İtalya ile Papalık arasında devam eden anlaşmazlıkları bitirmiş ve Vatikan bağımsız bir devlet olmuştu.⁷⁵ Papalık Laterano Antlaşması ile mevkiini ve şaşasını temin etmiş ve Amerika Katoliklerinden aldığı büyük miktarda para ile Doğu kiliseleri üzerindeki propagandasını kuvvetlendirmişti. Anglikan kilisesi de gerek İngiltere'de gerek Amerika'da papalık

⁶⁵ Ramazan Erhan Güllü, "Yunanistan'ın Anadolu İşgali ve Sonrasında Anglikan Kilisesi ile İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi Arasındaki İlişkiler (1919-1923)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, V/1 (2016), 86-87.

⁶⁶ Ramazan Erhan Güllü, "İstanbul Rum Patrikhanesinin Milli Mücadele Sonrası Anglikan Kilisesi İle İttifak Çabalarının Doğu Avrupa Kiliselerine Etkisi", *CIEES 2020-Ortodoks Kiliseleri Tarihi*, Eskişehir, 2020, 326-327.

⁶⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/ 37145-148339-15, (29.04.1923).

⁶⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37145-148339-9, (22.03.1929).

⁶⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37145-148339-12, (20.04.1929).

⁷⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37145-148339-11, (26.04.1929).

⁷¹ "Papa İngiltere Başpapazını Kudüs'e Gitmekten Menetti", *Vakit*, 2 Mayıs 1929, 3.

⁷² T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37145-148339-5, (20.08.1929).

⁷³ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37145-148339-14, (04.05.1929).

⁷⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37145-148339-2, (10.08.1929).

⁷⁵ Ramazan Erhan Güllü, "Vatikan'ın Devletleşmesi ve Türk Kamuoyu", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 36 (2019), 4.

tarafklarlarının artmasından ve kendi nüfuzunun azalmasından tedirgin olmuştı. Buna ilaveten İngiltere’de yirmi seneden beri özellikle de savaştan sonra dine karşı ilginin azalması dolayısıyla kilise de etkisizleşmeye başlamıştı. Sırp maslahatgüzarı İstanbul Rum Patrikhanesi ile Sırp Kilisesi arasındaki ilişkiye de değinerek 1923 yılında Sırp Kilisesinin otosefal oluşuyla her iki kilise münasebetinin zayıfladığını belirtmişti. Fiiliyatta İstanbul Patriği tarafından takdis edilen zeytinyağının bir hediye olarak kabul edilmesinden ibaret kaldığını söylemişti. Sırp köylülerinin de Rum episkoposlarını birer hırsız olarak tanıdıklarını ilave etmişti. Sırp maslahatgüzarı, Rum Patrikhanesinin para yardımı almak ümidiyle Anglikan Kilisesi ile birleşmeye taraftar olduğunu iddia etmişti.⁷⁶

1930 yılı Anglikan Kilisesi için önemliydi. 1867 senesinden beri takriben 10 sene aralıkla Londra’da Lambeth Konferansı yapılmaktaydı. Özellikle Anglikan ve Amerikan kiliselerini birleştirme amacını taşıyan bu konferansların kilise nüfuzu açısından siyasi bir önemi vardı. Lambeth Konferansının 1930’da 7 Temmuz-9 Ağustos tarihleri arasında toplanması kararlaştırılmıştı. Konferansa Rum Patrikhanesinin belirlediği heyetler Ortodoks kiliselerini temsilen katılmaktaydı. 1930’daki konferans heyetinde Türk Milli Mücadelesinin son döneminde Patrik olan ve Lozan’dan sonra İstanbul’u terk etmiş⁷⁷ olan İskenderiye metropoliti Meletios vardı. Rum Patrikhanesi adına da Ayasofya başpapazı ve “Garbi ve Şimali Avrupa eksarhı” unvanını takınmış metropolit Germanos bulunmaktaydı. Vakıf gazetesine göre bu “küstah” unvanı takınan ve yahut ona takan kimdi? Hükümetten bu meseleyi incelemesi beklenmekteydi. Patrikhanenin çevirdiği “entrikalar” Lozan Antlaşmasında tespit edilen vaziyetine uygun görülmemiştir.⁷⁸

Lambeth Konferansında Ortodoks ve Anglikan kiliseleri temsilcileri dini itikatları konusunu görüşmek amacıyla bir araya gelmişlerdi. Konferansta Canterbury Başepiskoposluğu temsilcilerinin yanında İstanbul, İskenderiye, Antakya, Kudüs, Kıbrıs, Yunan, Sırp ve Romanya kiliselerinden temsilciler katılmıştı.⁷⁹ Bu kilise temsilcilerinden oluşturulan komisyon itikat olarak birleşme olduğu takdirde kiliselerin de birleşebileceğini düşünmüştü. Aynı zamanda Ortodoks ve Anglikan kiliseleri arasındaki ihtilafların derecelerine karşı salahlıyetli olmadıklarını da belirtmişlerdi. İhtilafların çözümü için Sen Sinod tarzı bir teşkilatın oluşturulması ve bu ihtilafların sınırlarını belirlemesinin ve çözmesinin gerekliliğinden bahsedilmişti.⁸⁰ Fotios, Lambeth Konferansı’nda Anglikan Kilisesi ile Ortodoks kiliseler arasında gerçekleşen müzakereleri yalnızca iki kilisenin münasebeti olarak görmemiş, Hristiyanların barışı ve birleşmesi hususunda önemli bir adım olarak değerlendirmişti. Vakıf gazetesine göre Fotios hala Fener’in mütareke günlerindeki siyasetini takipte devam etmekte ve bunun için milli mücadele senelerinde Türkiye’ye en müthiş husumeti gösteren Anglikan Kilisesiyle birleşmek siyasetini ilerletmekteydi.⁸¹

Lambeth Konferansında “Muhtelit Akide Telif Komisyonu” oluşturulup bu komisyonun 15 Ekim 1931’de müzakereye başlamasına karar verilmişti. Muhtelit komisyon kararlaştırılan tarihte müzakereye başlamış, fakat müzakereler gizli tutulmuştu. Bu gizliliğin sebebi geçen seneki müzakerelerin Türkler tarafından sıkı bir şekilde takip edilmesi ve Patrikhane temsilcilerinin bu durumdan rahatsız olmaları görülmüştü. Müzakereler bittikten sonra Patrikhane heyeti reisi Germanos, Ortodokslar arasındaki ihtilafı halletmek için Almanya’ya gitmişti. Son zamanlarda göze çarpan Anglikan Kilisesi ve Patrikhane yakınlaşması üzerine Türkiye, Londra büyükelçisi Londra metropoliti ile görüştü. Metropolit “Anglikanlar Ortodoks Kiliselerinde ve Ortodokslar Anglikan mabetlerinde toplanabilsinler. Esas gaye bütün Hristiyan kiliseleri arasında vahdet temin etmektir. Fakat mevcut akaide ve ayinlere göre bunun hali hazırda temini gayri kabil bir haldedir. Birçok müşkilât ve ihtilâfat var” dedikten sonra gülerek “hele Ortodoks ayinleri, bizim hiç işimize gelmez. Uzun uzun şeyler. Tam dört saat sürer” demişti.⁸² Anglikan kilisesinin Hristiyanlar üzerinde aktif rol oynadığı görüldüğü için Hariciye Vekâleti, Dâhiliye Vekâletinden Türkiye’de mevcut Anglikan kiliseleri, rahiplerin tabiiyetleri ve hangi makamca seçildikleri ve cemaat arasında Türk vatandaşları mevcut olup olmadığı hakkında malumat istemiştir.⁸³ Hükümetin Anglikanizmi ciddi bir şekilde ele alıp konuyla ilgili adımlar atmasında Anglikan kilisenin birçok kilise ile sıkı işbirliğine girmesi etkili olmuştur. Özellikle Balkan coğrafyası ile etkileşim içinde olan Anglikan

⁷⁶ Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37145-148339-2, (10.08.1929).

⁷⁷ Nilüfer Erdem, *Lozan Görüşmeleri*, 127-129.

⁷⁸ “Tahkikat Yapılmasını İstiyoruz”, *Vakit*, 25 Temmuz 1930, 9.

⁷⁹ BCA, 30.10/ 109.726.15.

⁸⁰ BCA, 30.10/ 229.544.19, (08.03.1932).

⁸¹ “Rum Başpapazlığı Siyasi Maceralar Peşinde”, *Vakit*, 7 Mart 1931, 6.

⁸² T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37103-148749-4, (14.11.1931).

⁸³ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/ 37103-148748-1, (04.06.1932).

Kilisesinin Patrikhane ile ilişkileri daha önemli hale gelmişti. Yunanistan ve Türkiye arasındaki meselelerden biri olan Patrikhane konusu da Türkiye için daha dikkate değer bir konu olmuştu.

3.6. Türk-Yunan İlişkilerinin Patrikhaneye Yansıması

Yunanistan'ın 1830'da bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte Yunan Kilisesi'nin de bağımsız olarak varlığını devam ettirmesi yönünde çalışılmıştı. Yunan Kilisesi 1833 yılında İstanbul Patrikhanesi'nden ayrıldığını ilan etmiş, ancak 1850 yılında Yunan Kilisesinin tam bağımsızlığı kabul edilmişti.⁸⁴ Her ne kadar inanç ve itikat olarak İstanbul Patrikhanesi'nden farklılık göstermese de siyasi bir kurum olarak da görülen kilisenin bağımsız oluşuyla birlikte Yunanistan'da devlet- kilise bütünleşmesi sağlanmıştı. 1864 yılında Teselya, İyonya adaları gibi adaların da dini yönetimini ele alan Yunan Kilisesi, İngilizlerin desteğiyle yetki alanını genişletmişti.⁸⁵ Osmanlı Devletinin son günlerinde etkisi azaltılan Patrikhane, Cumhuriyet döneminde ekümeniklik iddiaları ile güçlendirilmeye çalışılacaktı. Yunanistan, Patrikhanenin ekümenikliği konusuna vurgu yaparak Türk- Yunan ilişkileri başta olmak üzere dış politikada Patrikhane'nin ekümenikliğinin önemine vurgu yapmaktaydı. Yunanistan'da devlet yönetimi dinden yani Ortodoksluktan ayrı düşünülemediği için dinin etkisi büyüktü. Yüzyıllarca Osmanlı idaresinde dini ve millî varlıklarını koruyabilmelerini de bu Ortodoksluk bütünleşmesine bağlamaktaydılar. Dolayısıyla Patrikhane'nin ekümenik olması Yunanlılar için tartışmasız bir kabuldü.⁸⁶ Yunanistan'ın Patrikhane'nin ekümenikliği ile ilgili çalışmalar yürütebilmesi için siyasi anlamda Türk-Yunan ilişkilerinin dizayn edilmesi gerekmektedir. İlişkilerin güçlendirilmesi durumunda Yunanistan, Patrikhane'yi destekleyerek gücünü artırmaya çalışacaktı. Fakat Türk-Yunan ilişkileri Lozan Konferansı sonrasında mübadele meselesi nedeniyle kilitlenmişti. 1925 yılında Türk-Yunan ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik adımlar atıldı. Özellikle Mübadele ile ilgili sorunlar 1920'li yıllarda iki ülke ilişkilerini etkileyen en önemli unsur oldu. 21 Haziran 1925 tarihli Ankara Anlaşması mübadelede yaşanan yerleşik (etabli) sorununu çözüme amacını taşıyan maddeler içermesine ve dostluk yolunda önemli bir adım atılmış olmasına rağmen anlaşma uygulanmadığı için problemler devam etti. Mübadele ve maliye ile ilgili sorunların çözüme kavuşturulması için girişimlere devam eden Türkiye ve Yunanistan 1 Aralık 1926'da Atina Anlaşması'nı imzaladı.⁸⁷ Yunanistan'da yaşanan iktidar değişiklikleri ve anlaşmalara rağmen farklı uygulamalara girişilmesi iki ülke ilişkilerini istenen düzeye getiremedi. 1928 yılında yeniden iktidara gelen Venizelos'un girişimleri ile 1930 Türk-Yunan Anlaşması imzalandı. Venizelos'un Türkiye ziyareti anlaşmalarla son bulmuştu. 30 Ekim 1930'da "Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması", "Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol" ve "İkamet, Ticaret ve Seyrüsefain Antlaşması" imzalanmıştı.⁸⁸ Dikkati çeken husus 1925-1930 yılları arasında Türk-Yunan ilişkilerinde Patrikhane'nin gündemin ana konularından olmamasıdır. O yıllarda mübadele ve mübadeleyle ilgili yaşanan sosyal ve ekonomik problemlerin çözümü temel amaç olmuştu. Fotios'un Aralık 1929'da Patrik seçilmesinin akabinde Türk-Yunan Dostluk Anlaşmasının imzalanmasıyla birlikte sorunlar çözüme kavuşturulmuş ve Patrikhane ikili ilişkilerde bu anlaşmadan sonra gündeme gelmeye başlamıştı. Her ne kadar Yunan basınında Patrikhane konusunun gündeme getirilmesi yönünde baskılar olsa da Venizelos, Patrikhanenin unvanı ile ilgili herhangi bir izahatta bulunmamıştı. Bunun sebebi Türk-Yunan ilişkilerinin olumlu ilerlemesinin bir sonucu olarak Türk Hükümeti'nin Patrikhaneye karşı tavrının da daha yumuşak olacağını düşünmesi idi.⁸⁹ Aynı zamanda 1930 yılı itibarıyla Balkan ülkeleri arasında her yönden işbirliğini sağlamak amacıyla konferanslar toplanmaya başlamıştı. Türkiye, Yunanistan, Arnavutluk, Bulgaristan, Yugoslavya ve Romanya'nın katıldığı bu konferanslarda Türkiye ve Yunanistan, Balkan birliği yönünde yoğun çaba harcamışlardı.⁹⁰ Türkiye ve Yunanistan'ın uluslararası alanda da işbirliğine yönelik çalışmalar yapmaları Patrikhane'nin gücünü de artırmakla birlikte Patrikhane ile ilgili herhangi bir anlaşmazlıkta konunun daha fazla eleştirilmesine ve tartışılmasına sebep olacaktı. 1930'da Türkiye-Yunanistan arasındaki problemlerin çözüme kavuşması İngiltere için de olumlu karşılanmıştı. İngiltere'nin 1930'lu yıllarda Alman tehdidine karşı Türkiye ile ittifak arayışına girmesinde Türk-Yunan ilişkilerinin düzelmesi bir etken olmuştu. Başka bir neden de 1930

⁸⁴ Turgay Cin, "Yunanistan Anayasasına Göre Devlet Kilise İlişkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, (2017), 4.

⁸⁵ Yıldırım, *Yunanistan*, 74-76.

⁸⁶ Cin, "Yunanistan Anayasasına", 6.

⁸⁷ Erdem, "Yunan Tarihçilerinin", 97-98.

⁸⁸ Erdem, "Yunan Tarihçilerinin", 114-115.

⁸⁹ Erdem, "Yunan Tarihçilerinin", 117.

⁹⁰ *Türk Dış Politikası*, 350-351.

yılında Türkiye ile İngiltere arasında Akdeniz'deki İtalya tehdidine karşı oluşturulan Akdeniz Paktı idi. Bu yıllarda İngiltere ile Türkiye'nin doğrudan işbirliği içinde olduğu görülmekteydi.⁹¹

Türk-Yunan ilişkileri geliştirilirken Patrik Fotios Yunanistan'dan destek almaktan kaçınmamıştı. Fotios, her ay Yunanistan'dan 12 bin lira ödenek almış ve bu parayı usulüne uygun olarak göstermek için Türklerden Yunanistan'a kalan arazideki kilise vakfının gelirleri gibi göstermişti. Hatta Yunanistan'dan aldığı 12 bin lirayı yetersiz görerek miktarı artırmak için Yunan yetkililerine müracaat etmişti. Fotios'un Yunanistan'dan aldığı bu ödenek Türk basınında huzursuzluk yarattı. "Başpapaz"ın evvelce Yunan hükümetine sadakatle hizmet edeceğine dair yemin etmiş biri olduğu ve yakın zamana kadar Yunan tabiiyetinde bulunduğu vurgulandı. Patrikhane'nin gizli olarak kurduğu bir heyetin İstanbul ve Yunanistan'daki adamları vasıtasıyla memleket aleyhinde çalıştığı da iddia edildi.⁹² Fotios'un Yunanistan'dan aldığı ödenek Patrikhane'deki bütçe açığını kapatmaya yetmemiş ve Patrik, konuyla ilgili Sen Sinod azaları ile görüşmüştü. Görüşme sonucunda bu açığın kapatılması, borçların ödenmesi ve ruhani reislerin maaşlarına zam yapılmasının imkân dâhilinde olmadığı sonucuna varılmıştı. Bu sebeple Patrikhanenin yabancı ülkelerde ve Yunanistan'daki bankalarda mevcut bulunan hisse ve borç senetlerinden oluşan bütün menkul servetin satılmasına karar verilmişti. Bahsi geçen servet 1 milyonu geçmekteydi ve bu menkul elden çıkarılırsa 200 bin lirayı geçen borçlar ödenecek ve kalan para ile bütçe açıkları kapatılacak, ruhanilerin maaşlarına zam yapılabilecekti.⁹³ Bahsi geçen borçlar dışında Fotios'un vefatıyla birlikte şahsi borcunun olduğu da ortaya çıkacaktı. Fotios, Patrik seçildiği tarihlerde büyük bir borç alması, çevresindeki herkese yardımda bulunması ve hususi masrafları nedeniyle geriye miras olarak 30 bin liralık borç bırakmıştı.⁹⁴

Venizelos 1930 yılındaki Türkiye ziyaretinde Patrikhane'ye de gitmiş ve Fotios ile görüşmüştü. Fotios, Venizelos'a hitaben bir konuşma yapmış ve iki ülke ilişkilerinin olumlu seyri için kendisine teşekkür etmişti.⁹⁵ Venizelos'un Ankara ziyaretine karşılık Atina'ya giden İsmet Paşa Fotios'a etabli vesikası verilmediği için eleştirilmişti. Cumhuriyet gazetesi bu eleştirilere karşılık şekle uyup uymadığına bakmayarak Fotios'a etabli vesikası vererek Yunan basınının susturulması gerektiğini yazmıştı. Bu meselenin halledilmesiyle olumlu seyir takip eden Türk-Yunan ilişkilerine de katkı sağlanacağı düşünülüyordu.⁹⁶ Fotios'un Patriklik döneminde Türk-Yunan ilişkilerinin düzelmesi neticesinde Patrikhanenin otoritesi güçlendirilmişti. Fotios ilk Patriklik yıllarında Yunanistan tarafından her bakımdan desteklense de 1934 yılında eleştirilere maruz kaldı. Atina basınında Fotios ile ilgili hem şahsına hem de siyasetine ilişkin eleştirel yazılar çıkması üzerine vekillerden Bakopoulos bu tarz yazıların engellenmesi için Yunan meclisine Matbuat Kanunu'nun tadili için önerge dahi vermişti.⁹⁷ Patrik Fotios'un eleştirilmesi ile Yunanistan'da özellikle hükümete muhalif çevreler Patrikhanenin işlevini yerine getiremediği iddiasını ortaya atarak, Lozan'da taşınmasına kat'i suretle karşı çıkılan Patrikhane'nin Türkiye dışına nakledilmesini gündeme getireceklerdir.

3.7. Patrikhanenin Taşınması Meselesi

1934 yılı sonları Patrikhane ile Türk Hükümeti arasında gerginlikler ile geçmişti. Türkiye'de laikleşmeye yönelik önemli bir adım atılmış ve "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun" tasarısı Meclis'e sunulmuştu. Kanuna göre ruhaniler mabet ve ayinler dışında ruhani giysilerini giyemeyecekti.⁹⁸ Bu kanun tasarısı Yunanistan'da büyük bir tepki ile karşılandı. Ruhani giysi olan siyah cübbenin Ortodoksluğun bir simgesi olduğu vurgulanarak "Ekümenik Patrik" olarak addedilen Fotios'un ruhani giysisiyle çekilmiş fotoğrafları Yunan gazetelerinde yer aldı.⁹⁹ Kisve Kanunu'nda yalnız ruhani reislerin hükümet izni ile dini elbiselerini giyebileceklerine dair bir madde vardı. Fotios da İstanbul Vilâyetine müracaat ederek dışarıda dini kıyafetini giymek için izin istedi. Fakat bu talepten önce İçişleri Bakanlığı'nın emri vilayete geldiğinden yeniden müsaade almaya gerek kalmamıştı. Bakanlığın tebligatında dini kıyafetleri giyebilecekler belirlenmişti. Buna göre Diyanet İşleri Reisi Rıfat, Patrik Fotyos, Papa Eftim, Ermeni Patriği Mesrop, Muş Ermeni Katolik Reisi Vahan,

⁹¹ *Türk Dış Politikası*, 271-273

⁹² "Yunanistan'dan Gelen Para", *Milliyet*, 10 Aralık 1929, 3.

⁹³ "Fener Para Yiyor", *Cumhuriyet*, 22 Mart 1930, 2; "Fener Kilisesi Menkul Servetini Satıyor", *Vakit*, 22 Mart 1930, 5.

⁹⁴ "Patriğin Mirası", *Kurun*, 11 Şubat 1936, 4.

⁹⁵ "Başpapazlıkta", *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1930, 4.

⁹⁶ "Muhafif Matbuatın Neşriyatı", *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1931, 4.

⁹⁷ "Yunanistan'da Patrik Aleyhindeki Neşriyat", *Milliyet*, 25 Temmuz 1934, 2.

⁹⁸ "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun", *Resmî Gazete*, Resmî Gazete Tarihi: 13.12.1934, Sayı: 2879.

⁹⁹ Nilüfer Erdem, "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun Sebebiyle Türk-Yunan İlişkilerinde Yaşanan Kısa Süreli Kriz", *Atatürk Yolu Dergisi*, 68 (2021), 400-408.

Hahambaşı Vekili İshak, Ermeni Protestan Reisi Vanon ve Rum Katolikleri Reisi Dalyos dini kisveleri ile dışarı çıkabilecek kişiler olarak belirtilmişti.¹⁰⁰ Türkiye’de ruhani kıyafetlerin sokakta giyilemeyeceğine dair çıkarılan kanun kilise çevresince eleştirildiği süreçte yeni bir konu gündeme geldi. Patrikhane’nin İstanbul’dan taşınması fikri hem Türk hem de Yunan basınını meşgul etti. Yunanistan’da Patrikhane’nin Selanik veya Aynaroz’a taşınmasının gündeme gelmesiyle konu hakkında iddialar tartışılmaya başlandı.¹⁰¹

Selanik’te çıkan yerel bir gazetenin Patrikhane’nin Selanik veya Aynaroz’a nakli konusunu gündeme getirmesi üzerine Sen Sinod azalarından Konstantinidis, Patrikhanenin nakli gibi bir konunun gündemde olmadığını ve bundan sonra da olmayacağını umduğunu belirtmişti.¹⁰² Patrikhane’nin nakli Yunanistan’da hükümet tarafından bahsi yapılan bir mesele değildi. Özellikle Atina’da çıkan gazeteler Patrikhane’nin taşınması yönünde iddialar ortaya çıkarmışlardı. Patris gazetesine göre böyle bir iddianın sebebi Aynaroz’daki Vlatadon Manastırı başpapazı Yovakim İviritis’in beyanatı idi. O günlerde İstanbul’da bulunan İviritis’i Patrikhane’nin nüfuzunu kaybetmekte olduğunu söyleyerek Fener’de az sayıda Hristiyan kaldığını belirtmiş ve bir süre sonra Patrikhane çevresinde tamamen Türklerin yaşayacağını iddia ederek nakil işleminin gerekliliğinden bahsetmişti. Patrikhane’nin İstanbul’da kalmasıyla fiili olarak vazifelerini yerine getiremeyeceği için Selanik’e taşınmasının uygun olacağını söylemişti. İviritis’e göre nakil konusundaki çalışmalarından sonuç almış ve Patrik Fotios da Patrikhane’nin taşınmasına karar vermişti. İviritis’in beyanatına atfen gazetede yer alan bu tarz haberlere rağmen İviritis, daha sonra böyle bir açıklama yapmadığını iddia ederek bir tekzip yayınlamıştı.¹⁰³ Patrikhane’nin nakli konusunda İviritis gibi düşünen ruhanilerin aksine Yunan hükümeti ve bazı diplomatlar böyle bir niyet olmamakla birlikte buna bir sebep de olmadığını düşünmekteydi. Diplomatik destek bulmayan nakil konusunda İviritis “(...) diplomatlarımız ne yaptıklarını bilmiyorlar yahut Patrikhane’nin bekasıyla alâkadar olmuyorlar. Patrikhane’nin İstanbul’da kalmasından ne bekliyorlar? İstanbul’u alacağımızı, Rum muhacirlerin döneceklerini ve Fener’in yine Hristiyanlarla meskûn olacağını mı ümit ediyorlar?” diyerek tepki göstermişti.¹⁰⁴ Yunanistan hükümeti gündeminde nakil meselesi diye bir konunun olmadığı iddiasında bulunmasına rağmen Yunan basını meseleyi “kurcalamaya” devam etti. Patrikhane’nin Lozan Antlaşması ile eski imtiyazlarını kaybettiğini ve Patrikhanenin nüfuzunun İstanbul ile sınırlandırıldığını hatırlatan Yunan basını bunun değiştirilmesi ve Patrikhanenin “Ortodoks Vatikan’ı” olması gerekliliğini vurguladı. Patris gazetesi bu niyeti desteklemek amacıyla bir yazı neşretmişti. Osmanlı Mebusan Meclisi’nde İzmir eski mebusu ve Venizelos kabinesinde nazırlık yapmış olan Emanuilidis’in “Bir Ortodoks Vatikan’ı Kurmalıyız” başlıklı yazısını yayınladı. Emanuilidis bu makalede Patrikhane’nin başka bir yere naklinin zorunlu olduğunu söyleyerek nereye nakledilebileceği ile ilgili görüşlerini paylaştı. İlk olarak Atina önerisi üzerinde durdu ve Atina’ya taşınırsa müstakil Ortodoks kiliselerinin itirazlarına uğrayabileceğini söyledi. İkinci seçenek olarak ise Kıbrıs’ı söylemiş, fakat Kıbrıs’ın da yabancı hâkimiyeti altında olması ve adadaki Rum ruhanilerinin durumunun kötü olduğu düşüncesiyle Kıbrıs’a nakil fikrinden de vazgeçmişti. Son olarak Patrikhane’nin Aynaroz’a taşınabileceği üzerinde fikir beyan etmişti.¹⁰⁵

Patrikhanenin Makedonya temsilcisi ve aynı zamanda Vladadon manastırı reisi Yovakim, İstanbul’a gelmiş ve seyahat dönüşünde konuyla ilgili açıklamalarda bulunmuştu. Yovakim “Fenerde ancak on kadar Hristiyan ailesi kalmıştır” diyerek Patrikhane’nin bulunduğu mahallenin Türk mahallesi olduğunu belirtmişti. Patrikhane’nin zor durumda olduğunu düşünen Yovakim, “Patrikhaneden bir şey beklemenin imkânı yoktur. İstanbul’da kalmakta ısrar etmekle esaslı vazifelerinden hiçbirini yerine getiremeyecektir. Patriklik Ortodoksluk âleminin mihveridir. Fakat bugünkü ahvale göre Papa Eftim bazen Patrikten daha çok kuvvetlidir. O muazzam merkezi en ehemmiyetsiz bir mesele için bir polis memuru bile tezvil edebilir” diyerek Patrikhanenin Selanik’e naklini istedi. Yovakim’in sözlerine yer veren Patris gazetesi Yunanistan’ın önemli Venizelist gazetelerinden biri olduğundan Patris’e karşı hükümeti destekleyen gazeteler Yovakim’in sözlerini eleştirmişti. Patrikhane’nin Selanik’e nakledilmesini ağır bir darbe olarak gören hükümet yanlısı basına göre Patrikhane ancak Fener’de kalarak büyük vazifesini görebilecekti.¹⁰⁶

¹⁰⁰ “Müsaade Verildi”, *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1935, 2.

¹⁰¹ “Patrikhane”, *Akşam*, 26 Aralık 1934, 2 ; “Patrikhane Yunanistan’a Mı Gidiyor?”, *Haber*, 26 Aralık 1934, 2.

¹⁰² “Patrikhanenin Nakli Haberi Doğru Değil”, *Akşam*, 27 Aralık 1934, 2.

¹⁰³ “Rum Patrikhanesi Gidecek Mi?”, *Zaman*, 8 Şubat 1935, 1 ; “Patrikhane’nin Selanik’e Nakli”, *Akşam*, 12 Şubat, 1935, 2.

¹⁰⁴ “Patrikhane’nin Selanik’e Nakli”, *Akşam*, 12 Şubat, 1935, 2.

¹⁰⁵ “Rum Patrikhanesi’nin Nakli Meselesi”, *Akşam*, 11 Şubat 1935, 1; “Rum Patrikhanesi İstanbul’da Kalamazmış”, *Kurun*, 12 Şubat 1935.

¹⁰⁶ “Atina’da çıkan Gazeteler Münakaşaya Tutuştular”, *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1935, 1.

Yunanistan'da hükümet çevrelerinde nakil konusunun gündemde olmamasıyla birlikte Bulgar gazetelerine yönelik bir eleştiri gelmişti. Yunan yetkililer, bazı Bulgar gazetelerinde Romanya Patriği Miro'nun Aynaroz'u Ortodoks merkezi yapma önerisine yer verdiğini ve bu haberlerin daha sonra Atina basımına yansımaları Yunanistan'da taşınma konusuyla ilgili tartışmaların cereyan ettiğini iddia etmişlerdi. Ortodoks kiliselerinin birleştirilmesi ve hepsinin bir yerden idaresi için çalışmalar Romanya Patriği Miro önyak olmuştu. Patrik Miro konu ile ilgili "Ortodoksluğun en büyük başı olan Fener Patriğinin seçimi doğru değildir. Romanya, Rusya ve Yugoslavya gibi kendi başlarına ayrı ayrı kiliseleri olan patrikler yahut bunların murahhasları toplanmalı, ekümenik patriği seçilmelidir. Sonra seçilen genel patriğin oturacağı yeri de Aynaroz'a götürmelidir" şeklinde değerlendirmede bulunmuştu. Patrik Miro'nun bu tezini Bulgarlar da benimsemişlerdi. Onlar da Fener Patriğinin hem seçim yöntemini değiştirmek hem de bu Patrikhane'yi İstanbul'dan Aynaroz'a götürmek dileğini ileri sürmeye başlamışlardı.¹⁰⁷ Bulgarlar Patrikhane'nin Aynaroz'a taşınmasının yanında diğer Ortodoks kiliselere ait manastırların da orada olmasını istemişlerdi. Böylece Aynaroz daha güçlü bir Ortodoksluk merkezi haline gelecekti. Patrikhane'nin taşınması ve manastırlar açılması konusunda Yunan hükümetinin desteklerini bekleyen Bulgar basını olumlu bir sonuç alamamıştı.¹⁰⁸ Patrikhane'nin Aynaroz'a taşınması konusu gündemi meşgul ederken New York Times gazetesi Aynaroz hakkında bir yazı neşretmişti. Bu yazıda Aynaroz'un zamanla boşaldığını, 1914 senesinde 13 bin papaz bulunduğu halde 1930 yılında 2400 papaz kaldığını söylemişti. Aynaroz kütüphanesinde kıymetli kitaplar bulunduğu iddialarına da katılmayan gazete oradaki el yazması eserlerin Bizans dini muharrirleri tarafından yazılan kitapların kopyasından ibaret olduğunu ve bunların tarihi bir değer taşımadığını iddia etmişti. Aynı zamanda Aynaroz'da yaşayan papazların edebiyat ve sanatla da ilgilenmedikleri eklenmişti.¹⁰⁹

Patrikhane'nin taşınma meselesi ile ilgili Türk halkının görüşleri de öğrenilmek istenmiş ve Son Posta Gazetesi konuyla ilgili bazı görüşlere yer vermişti. Patrikhane'nin nakli ile ilgili "bu işin bizimle alakası yoktur" görüşünü dile getirenler olmak birlikte "Patrik asıldığı zaman bile yerinden kıvılcıdamamıştır, böyle bir konuyu ortaya atmak doğru değildir" şeklinde yorumlayanlar da olmuştu.¹¹⁰ Patrikhane'nin nakli meselesi her iki ülke basınına meşgul etse de yalnızca bazı çevrelerin taleplerini dile getirmeleri ile sınırlı kalmıştı. Lozan Konferansı'nda Yunanların büyük ısrarları sonucunda İstanbul'da kalmasına müsaade edilen Patrikhane'nin naklinin gündeme gelmesi dahi Türk- Yunan ilişkilerinin dinamiklerinin değiştiğini göstermekteydi. 1935 yılı başlarında gündemde olan nakil meselesi Fotios'un patriklik sürecinin son günlerine denk gelmişti ve kısa süre sonra Patrikhane'nin ve Ortodoks dünyasının gündemi yeni Patrik seçimi olacaktı.

3.8. Patrik Fotios'un Vefatı

Nisan 1935'te Fotios'un rahatsızlandığı ve yorgunluk sebebiyle bağırsak hastalığına yakalandığı basına yansıdı.¹¹¹ Kısa süre sonra Fotios'un hastalığı ağırlaşmış ve vasiyetnamesini hazırlamıştı. Patriğin iki bin lira aylık maaş aldığı ve büyük bir servetinin olmadığı anlaşılmıştı. Buna mukabil zengin kütüphanesini ve kıymetli ruhani giysilerini Patrikhane'ye hediye etmişti.¹¹² Beklenildiği gibi 29 Aralık günü Fotios'un vefat haberi bildirildi.¹¹³ Fotios için Patrikhane'de cenaze töreni düzenlenmiş ve törene Yunan konsolosu Triadafilidis, Amerika elçisi, Fransız elçiliği müsteşarı, İtalyan, Amerikan, Macaristan, İran, Yugoslavya, Romanya, Fransa, Polonya, İspanya, Hollanda konsolosları, Habeşistan maslahatgüzarı, Ermeni Patriği, Hahamhane delegeleri ve Süryani Patriği katılmıştı. Sen Sinod Meclisi kâtibi Kasapidis bir konuşma yaptı ve ardından Fotios, Balıklı Mezarlığına defnedildi.¹¹⁴ Fotios'un ölümü üzerine derin üzüntülerini dile getiren Patris gazetesi Atina Başepiskoposluğu'nun açıklamalarına da yer vermişti. Atina Başepiskoposu Hrisostomos, Fotios'un ölümünün bir süredir beklenen bir durum olmasına rağmen kilisenin yaşadığı bu önemli kayıp ile derin üzüntüye neden olduğunu söyledi. Fotios'un Hristiyanlık ve Patrikhane adına önemli işler yaptığını belirtti.¹¹⁵

¹⁰⁷ "Ortodoks Kiliseleri", *Kurun*, 18 Şubat 1935, 1.

¹⁰⁸ "Patrikhane", *Akşam*, 13 Şubat 1935, 2; "Patrikhane", *Akşam*, 14 Şubat 1935, 2; "Patrikhane'nin Nakli Meselesi", *Zaman*, 14 Şubat 1935, 2; "Rum Patrikhanesi Taşınıyor", *Zaman*, 15 Şubat 1935, 2.

¹⁰⁹ "Aynaroz Boşalıyor", *Vakit*, 3 Şubat 1930, 1.

¹¹⁰ "Rum Patrikhanesinin Nakli ve Halk", *Son Posta*, 14 Şubat 1935, 2.

¹¹¹ "Patrik Fotios Hasta", *Ulus*, 24 Nisan 1935, 2; "Rum Patriği Hasta", *Kurun*, 3 Aralık 1935, 3.

¹¹² "Rum Patriği Vasiyetnamesini Yazdırdı", *Kurun*, 22 Aralık 1935, 3; "Rum Patriği Gittikçe Ağırlaşıyor", *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1935, 2.

¹¹³ "Rum Patriği Dün Öldü", *Akşam*, 30 Aralık 1935, 2; "Rum Patriği Öldü", *Kurun*, 30 Aralık 1935, 1; "Rum Patriği Fotyos Dün Vefat Etti", *Cumhuriyet*, 30 Aralık 1935, 1; "Rum Patriği Öldü", *Ulus*, 31 Aralık 1935, 2.

¹¹⁴ "Rum Patriği Fotyos Dün Gömüldü", *Cumhuriyet*, 3 Ocak 1936, 2.

¹¹⁵ "Apehane Ö İkumenikos Patriarhis (Ekümenik Patrik Öldü)", *Patris*, 30 Aralık 1935, 1.

Sonuç

İstanbul Rum Patrikhanesi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde devlet aleyhindeki faaliyetleri sebebiyle Türkiye sınırları dışına çıkarılmak istenmişti. Lozan Konferansı'nda Patrikhanenin yalnızca dini bir kurum olarak kalması ve görevi dışına çıkmaması şartıyla İstanbul'da kalması yönünde şifahen uzlaşımıştı. 1923-1930 yılları arasında Patriklere "Başpapaz" Patrikhaneye ise "Başpapazlık" denmesi kilisenin otoritesini sarsan bir durum olmuştu. Fakat Patrik seçildikten sonra Başpapaz yerine Patrik sıfatını kullanan Fotios kilisenin gücünü artırmaya çalışmıştı. 1926 yılında Türk-Yunan ilişkilerinin mübadele konusunda gergin olması sebebiyle Panortodoks toplantı yapılamamıştı. Fotios ise iki ülke ilişkilerinin olumlu seyrinden faydalanarak Haziran 1930'da Panortodoks toplantıyı gerçekleştirmişti. Bu toplantı Patrikhane'nin "ekümenik" sıfatını güçlendirdiği için oldukça önemlidir. Her ne kadar Türkiye topraklarında toplanmasa da Ortodoks kiliselerin problemlerini çözmek ve Ortodoks birliğini sağlamak amacı taşıyan Panortodoks toplantı İstanbul Rum Patrikhanesi'nin o tarihe kadar Lozan'dan sonraki en çarpıcı faaliyeti olmuştu. Çünkü Fotios dönemine kadar Patrikhane pasif bir durumdayken artık uluslararası alanda da etkili olmaya çalışmış ve Ortodoks birliği yolunda önemli adımlar atılmıştı. Fotios'un 1929-1935 yılları arasında Patriklik görevini ifa ettiği süreçte Ortodoks kiliseler ile yaşanan problemleri çözmek temel hedefi olmuştu. Oniki Ada kilisesi meselesinde olduğu gibi İtalya'nın kiliseyi bağımsızlaştırma çabaları sonuçsuz kalarak önemli bir cemaatin Patrikhane'nin kontrolünden çıkması engellenmişti. 1921 yılında teşkil edilen Türk Ortodoks Patrikhanesinin ön plana çıkmasıyla Fotios döneminde de Türk Ortodoks Patrikhanesi ile Rum Patrikhanesi arasındaki çatışmalar devam etmişti. Bu çatışmaların dışında bu dönemde özellikle Anglikan Kilisesi ile işbirliği üst düzeye çıkarılarak Ortodoks birliğinin ötesinde Hristiyan birliğine yönelik adımlar atılmıştı. Bu dönemde Türkiye'nin dış politikası da Patrikhane üzerinde etkili olmuştu. Yunanistan ile ilişkilerin düzeltilmesi, İngiltere ile dostluk kurulması Patrikhanenin çalışmalarını hızlandırmasını sağlamıştı. Aslında Patrikhanenin bu hareketi yeni bir tavır değildi. Patrikhane Milli Mücadele yıllarında özellikle İngiltere ile ilişkilerini güçlendirmiş ve Anglikan Kilisesi ile işbirliğine çalışmıştı. 1923 yılına kadar Hristiyan birliğini kurmaya yönelik bu çalışmalarda ciddi sonuçlar elde edilememişti. Lozan Konferansından sonra 1930 yılına kadar da Patrikhanenin faaliyetleri büyük ölçüde sınırlı kalmış, ancak Fotios'un Patrikliği döneminde Patrikhane bu amaca yönelik çalışmalarını hayat geçirebilmişti. Bu sebeple Fotios'un patriklik yılları Cumhuriyet döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi'nin yaşadığı önemli bir süreç olarak değerlendirilmelidir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

Resmi Yayınlar

Resmi Gazete

Telif Eserler

Areti, Halmouki. "İ Prokatartiki Diorthodoksi Epitropi Tou Etous 1930 Stin İera Moni Vatopediou. Ta Tethenta Zitimata Kai İ Protathises Liseis (İstorikokanoniki Theorisi)" (1930 Yılında Vatopedi Kutsal Manastırındaki Panortodoks Ön Komite Sorunlar ve Önerilen Çözümler), Lisans Tezi. Selanik: Aristotelios Üniversitesi, 2006.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006.

Baş, Mustafa. *Türk Ortodoks Patrikhanesi*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.

Budak, Mustafa. *İdealden Gerçeğe: Misak-ı Milliden Lozan'a Dış Politika*. İstanbul: Küre Yayınları, 2002.

Cin, Turgay. "Yunanistan Anayasasına Göre Devlet Kilise İlişkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, (2017), 1-60.

Dualı, Şir Muhammed. "Fener Rum Patrikhanesi'nin Moskova Patrikliğiyle İlişkilerinde Ortaya Çıkan Gerginlikler (1922-1925): Tarihçesi ve Sebepleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 31 (2014), 123-139.

Erdem, Nilüfer. "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun Sebebiyle Türk-Yunan İlişkilerinde Yaşanan Kısa Süreli Kriz", *Atatürk Yolu Dergisi*, 68 (2021), 391-427.

Erdem, Nilüfer. "Yunan Tarihçilerinin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos'un Bu Sürece Katkıları", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (2009), 93-128.

Erdem, Nilüfer. "Lozan Görüşmeleri Sırasında Patrikhane Meselesi Karşısında Patrik Meletios'un Yunan Kaynaklarına Yansıyan Yaklaşımı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/33 (2016), 105-134.

Güllü, Ramazan Erhan. "Yunanistan'ın Anadolu İşgali ve Sonrasında Anglikan Kilisesi ile İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi Arasındaki İlişkiler (1919-1923)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, V/1 (2016), 85-107.

Güllü, Ramazan Erhan. "Vatikan'ın Devletleşmesi ve Türk Kamuoyu", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 36 (2019), 1-28.

Güllü, Ramazan Erhan. "İstanbul Rum Patrikhanesinin Milli Mücadele Sonrası Anglikan Kilisesi İle İttifak Çabalarının Doğu Avrupa Kiliselerine Etkisi", *CIEES 2020-Ortodoks Kiliseleri Tarihi*, Eskişehir, 2020, 323-339.

Güllü, Ramazan Erhan. *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.

Kenanoğlu, M. Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler. Çeviren: Seha L. Meray, Takım: 2, Cilt: 2, İstanbul: YKY Yayınları, 2001.

Macar, Elçin. *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Mamalos, Georgos Spiridon. *"To Patriarheio Konstantinupoleos Sto Epikentro Diethnon Anakatatakseon (1918-1972): Eksoteriki Politiki Ke İkumenikos Prosanatolizmos" (Uluslararası Yeniden Yapılanmanın Merkezinde İstanbul Patrikhanesi (1918-1972): Dış Politika ve Ekümenik Yönelim)*, Doktora Tezi, Atina Üniversitesi, 2009.

Papuççular, Hazal. *Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Tağmat, Çağla D. *Lozan Konferansında Yunan Diplomasisi (1922-1923)*. İstanbul: Libra Kitap, 2018.

Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Editör: Baskın Oran, Cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Yalçın, Emruhan. *Atatürk Türkiye'sinde Ekümenik Ortodoks Patrikhanesi ve Bizans Projesi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2008.

Yıldırım, Münir. *Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.

Süreli Yayınlar

<i>Akşam</i>	<i>Patris</i>
<i>Cumhuriyet</i>	<i>Son Posta</i>
<i>Ethnos</i>	<i>Tan</i>
<i>Haber</i>	<i>Ulus</i>
<i>Kurun</i>	<i>Vakit</i>
<i>Milliyet</i>	<i>Yarın</i>
<i>Ortodoksia (Dergi)</i>	<i>Zaman</i>